

C-J CHARPENTIER

Två pennor – i Falladas och Isherwoods fotspår

Utgiven som pappersbok 2016 (ISBN: 978-91-637-5995-6)

Reviderad flera gånger 2018 och 2019 med utökad text och nya fotografier i samband med denna nätpublicering, som även registrerats med e-plikt vid Kungliga biblioteket i Stockholm

© C-J Charpentier 2016, 2018, 2019

Foto: C-J Charpentier – där inget annat angives, och arkivbilder

www.las-en-bok.com

webbadress http://www.las-en-bok.com/tva_pennor.pdf

nätpublicerad första gången 2018-01-27, därefter uppdaterad, utvidgad och reviderad.

Den här finala versionen färdigställdes 2019-06-06.

TVÅ PENNOR

1932
originalomslag

1939
originalomslag

INLEDNING: TVÅ PENNOR, TVÅ TEXTER

Författarna Hans Fallada (1893-1947) och Christopher Isherwood (1904-1986), en tysk och en engelsman, vistades båda i Berlin i början av 1930-talet, och båda lämnade staden ett par månader efter Hitlers makttillträde.

Fallada stannade i Tyskland, köpte hus i den lantliga idyllen Carwitz, och Isherwood begav sig ut i Europa och gjorde senare en Asienresa, varefter han fortsatte till USA – som skulle bli hans hemland. Medan Fallada levde vidare genom nazifiering, krig och krigets omedelbara efterbörd.

Däremot vet man inte om deras vägar korsades i Berlin. Men det är ändå fullt möjligt att de kan ha stött ihop på gatan, eftersom Falladas förläggare fanns i samma stadsdel som Isherwood, alternativt setts på någon slabbig sylta där Fallada söp och/eller knarkade, och där Isherwood jagade mycket unga tyskar, *teenage rent boys* eller *Puppenjungen* – som han vanligtvis betalade för.

Fallada och Isherwood var produktiva, skrev omkring trettio böcker var. Dessutom var de "maniska konsumenter": Fallada av nikotin-alkohol-droger, Isherwood av ynglingar. Vilket sammantaget ger oss levnadsöden och tidsbilder som alltjämt fångslar litteratur- och historieintresserade; genererar ständiga nytryck.

Kulturens adresser har alltid fascinerat mig: hus där någon har bott och skapat, eller där något har hänt – i verklighet eller i fiktion.

Dåtid vägt mot nutid. Det är ett intresse som för omkring trettiofem år sedan först förde mig till de gator och hus i Dublin som Joyce nämner i *Ulysses*, och senare till bland annat Alfred Döblins olika boningar i Stettin och Berlin. Följt av Wienermiljöerna i filmklassikern *Den tredje mannen* med Orson Welles i huvudrollen. Allt för att jag vill känna en stämning, och inte minst ta reda på hur dessa platser ser ut i dag. En sorts kulturens topografi

med antropologens ögon, nedtecknad i böcker och tidningar. Och nu har vandringen följt i fotspåren efter Fallada och Isherwood.

Men det finns ytterligare ett incitament till den här boken: jag är uppriktigt trött på alla felaktigheter som skrivits om Fallada och Isherwood på svenska kultursidor. Här skulle jag kunna ge minst hundra (!) exempel men nöjer mig med några få.

Således påstår *Dagens Nyheter* felaktigt att Fallada skrev *Jeder stirbt für sich allein* på Charitésjukhuset, och att han "tvångsvårdas inom psykiatrien tjugotre gånger" (2015-02-21); rätt siffra är tre. Och artiklarna i *Svenska Dagbladet* är om möjligt ännu sämre och mer felfyllda (2010-01-11 och 2014-07-13). Etcetera.

Om detta och liknande tokigheter handlar min artikel *Kritik: Misshandeln av Hans Fallada* som finns utlagd på Läs en bok.

Det skrevs även en hel del om Isherwood i samband med nyöversättningen av *Farväl till Berlin* (2009). Då kunde man läsa att den första svenska utgåvan kom redan 1939 istället för 1954 (*SDS* 2009-01-21), varefter en kritiker i *Göteborgs-Posten* formulerar sig så märkligt att jag betvivlar att hon ens har läst boken (2009-02-02). Varefter Göran Fröjdth i *Aftonbladet* utnämner Isherwood till "världens förste öppet homosexuelle författare" (sic!). För övrigt i en slarvig artikel med felaktiga årtal och tokerier som att Marlene Dietrich uppträtt på Eldorado III redan innan lokalen var etablerad – och då hon själv dessutom bodde i USA (2015-09-26).

Fast "världens förste öppet homosexuelle författare". Det är både magstarkt och okunnigt. Som om skribenten Fröjdth aldrig hört talas om Whitman, Wilde, Auden, Forster, Maugham, Cocteau, Gide, Klaus Mann och åtskilliga andra namn i världslitteraturen.

Ett annat ofta återkommande fel handlar om hyperinflationen under Weimartiden. Här hävdar nämligen åtskilliga skribenter, in-

klusive en disputerad historiker (född 1976), att det rådde hyperinflation i det tidiga 1930-talets Tyskland (*AB* 2014-12-19), trots att den galopperande inflationen hävdades fullständigt i mitten av november 1923 då landet bytte från värdelösa *Mark* – som blott var tryckta papper – till *Rentenmark* följt av *Reichsmark*.

Nu tycker säkert en och annan att jag är överpetig. Men fakta kan bara återges på ett sätt – det korrekta. Allt annat är okunnighet, slarv och slöhet. Trots att det aldrig någonsin i mänsklighetens historia varit så lätt att kolla enkla sakuppgifter som idag. Dessutom är risken stor att sådana här tokigheter – som även lagts ut på nätet – okritiskt citeras i exempelvis uppsatser och facklitteratur.

De båda texterna i den här boken utgår från samma *modus operandi*: nedslag i dåtid, parat med samtid; dokumenterande. Allt insamlat mellan 2014 och 2018, med vissa kompletteringar 2019. För Falladas del besöktes östra Tyskland och Berlin, Schleswig-Holstein, Hamburg och västra Polen, medan materialet om Isherwood insamlats i Berlin och Köpenhamn. För ekonomiskt bistånd tackas Helge Ax:son Johnsons Stiftelse, Sveriges Författarfond och Journalistförbundet.

Berlin slutligen: jag har besökt staden ungefär sjuttio gånger – första gången i mitten på femtiotalet med mina föräldrar (då man nästan kunde röra sig helt obehindrat mellan öst och väst), och jag var på plats vid Bösebrücke natten då muren föll – den råkalla nionde november 1989; följt av ständiga återkomster. Besök som blivit fyra böcker och åtskilliga andra texter.

Därmed har jag avfyrat startskottet. Vandringen kan börja. Dock skall påpekas att åtskilliga hus i Berlin bytt nummer flera gånger under 1900-talet vilket gör kartläggningen svår – med risk för att något enstaka fel kan ha smugit sig in i texten.

LIVSVÄG: RESA MED FALLADA

UPPTAKT, UNGDOMSÅR

Greifswald. Jag parkerar motorcykeln utanför huset där allt började, ser en rad byggnader som överlevt kriget, ogräset breder ut sig mellan fogarna på den stensatta trottoaren, en mild bris sveper genom lönnens bladverk.

För ett par hundra år sedan var detta slakthusområdet, och hit drev bönderna sin boskap. Sedan kom *Gründerzeit* när Tyskland enades och järnet skapade utveckling.

Huset där allt började, berättelsen om Hans Fallada: dråpare, misslyckad självmördare, potatis- och utsädesexpert, bedragare, fängelsekund, morfinist, alkoholist, psykfall och bländande stilist – och redan under sin livstid Tysklands mest läste författare, än idag ständigt aktuell med nytryck och bearbetningar. Och jag rekapitulerar historien, färdas med kamera i hans fotspår.

På morgonen den tjugoförsta juli 1893, i en gedigen sexrums-våning på nedre botten i ett fint stenhus – *Gründerzeitstil* uppfört 1888/89 – på Steinstrasse i centrala Greifswald föder Elisabeth Ditzen, prästdotter född Lorenz och gift med domaren Wilhelm, familjens tredje barn: Rudolf. Med en matchvikt på 3 400 gram.

Wilhelm – från juristfamilj i Niedersachsen – befinner sig i karriären, och förflyttas 1899 till Berlin och en högre tjänst vid Kammarrätten; med en årslön på 5 400 mark. Familjen – nu med två flickor och två pojkar – bosätter sig ståndsmässigt i en sju-rumsvåning på Luitpoldstrasse 11, en gata uppkallad efter den bayerske prinsregenten i det borgerliga Schöneberg som då ännu inte inkorporerats med Berlin, och 1901 börjar Rudolf i det prestigefyllda läroverket Prinz-Heinrich-Gymnasium, befolkat av överklassbarn. Rudolf är ”trulig” och problematisk. Han mobbas, stjälar pengar av fadern och planerar att rymma till Hamburg med en kamrat för att bli sjöman men stoppas. Varefter han 1906 byter till det mindre uppfordrande Bismarck-Gymnasium.

Födelsehuset på Steinstrasse 58 i Greifswald, eftersatt under DDR-tiden och renoverat för 1,1 miljon euro; rymmer idag lägenheter och den pommerska litteraturföreningen. Här efter flyttade familjen till Karlsplatz 17 och Bismarckstrasse; idag Karl-Marx-Platz och Johann-Sebastian-Bach-Strasse i samma stad.

I december 1908 utnämns fadern till *Reichsgerichtsrat* vid Riksrätten (motsvarande Högsta Domstolen) i Leipzig, och på våren 1909 flyttar familjen in i en elvarumsvåning med adress Schenkendorfstrasse 61 – en gata namngiven efter diktaren Max von Schenkendorf – i stadsdelen Südvorstadt. Wilhelms årslön stiger till 13 000 mark + ett bostadsbidrag på 1 260 mark, som tillsammans med ett arv på 108 000 guldmark gör familjen mycket välbeställd. Vid den tiden motsvarade en mark ungefär 45 kronor i dagens penningvärde. Allt beroende på hur man räknar.

Olika skolsystem gör att Rudolf måste genomgå ett inträdesprov till det statliga pojkläroverket Königin-Carola-Gymnasium i Leipzig. Han får privatlektioner och klarar provet men under en cykeltur den sjuttonde april 1909 sparkas han svårt av en häst med slaktarvagn och får tillbringa två månader på sjukhus, för att efter konvalescens och försenad skolstart – sommaren 1910 – åka på en *Wandervogel*resa till Holland, där han ådrar sig tyfus. Han behandlas i Leipzig, drabbas av depressioner och kommer efter med skolarbetet, flyr in i böckernas värld.

*Wandervogel*rörelsen, som grundades 1901, var en ungdomsorganisation som med lätt romantiska förtecken ägnade sig åt resor och ”sund livsstil”; senare övertagen av nazisterna.

Och à propos resor. Sedan 1990 kan jag röra mig fritt och obehindrat i hela östra Tyskland, något som inte var möjligt under DDR-tiden, och som förtjänar att påpekas. Då krävdes visum, tillståndshandlingar, tvångsväxling av valuta och med västvaluta förbetalda hotellrum. Plus ytterligare inskränkningar i form av spärrzoner, stängda kvarter, och till och med för utlänningar stängda städer; samt vakande ögon och sovjetisk militär – fenomen som idag ter sig minst sagt främmande i ett modernt och öppet Europa. Ryssland undantaget.

KAOS

Hela Rudolfs tillvaro är kaotisk. Han är ett problembarn och en olycksfågel, fylld av tvångstankar och pubertal förvirring. Han umgås dessutom med självmordsplaner, något som kamraten Willi Burlage försöker hindra, och det blir häftiga ordväxlingar.

I februari 1911 förälskar han sig i den sextonåriga skolflickan och juristdottern Käthe Matzdorf. Han skriver anonyma brev till hennes föräldrar, som uppmanas att gå till parken vid Rossplatz där unge herr Ditzen påstås ha könsumgänge med deras dotter.

Beskyllningar haglar åt olika håll. Rudolf avslöjas och skickas till släktingar nära Hannover, följt av åtta veckor på Dr Starckes sanatorium ”Schloss Harth” i Bad Berka (Thüringen). Nu har han också börjat dricka sprit och röka, det senare i övermått. Fast någon kunskap om sex har han inte enligt husläkaren Ernst Eggebrechts utlåtande, som fadern med sina konservativa och preussiska värderingar finner förolämpande.

Sommaren 1911 sänds Rudolf – efter ännu ett släktbesök och med usla skolresultat – till Rudolstadt tre mil söder om Weimar för att börja i Fürstliches Gymnasium Fridericianum. Han inackorderas i en hög barockbyggnad hos den kyrkliga funktionären Dr Arnold Braune på Schlossaufgang VI vid Schloss Heidecksburg, och därefter i en imposant villa med torn hos den pensionerade översten Oskar von Busse på Mörlaer Strasse 3 (idag Richard-Wagner-Strasse 4).

Rudolf umgås flitigt med skolkamraten Hanns Dietrich von Necker, och de båda beslutar sig för att begå gemensamt självmord – maskerat som en duell om en flicka vid den stora klippan Uhufelsen med överstens finkalibriga gevär och kamratens pappas revolver i gryningen den sjuttonde oktober.

Rudolf dödar von Necker och skadskjuter sig. Efter akut sjukhusvård under en månad tillbringar han en kort tid i häkte, följt av knappt två månader psykiatri i Jena.

Schlossaufgang VI i Rudolstadt där Rudolf bodde 1911 – notera den lilla minnesskylten vid gaveln till höger; uppsatt 1993. Idag rymmer huset psykoterapi och bostäder. Medan den undre bilden visar villan där han bodde vid tiden för duellen. Rudolstadt överlevde kriget utan nämnvärda skador, förblev ganska intakt.

Här i en neorenässansvilla bodde Hanns von Necker som Ditzgen/Fallada dödade vid duellen. 1945 användes huset en kort tid av den amerikanska kommandanturen, därefter till en del av ryssar under ett eller två år

Rudolf undgår att dömas för mord eftersom han hålls för otillräck-
nelig, och förpassas istället under ett och ett halvt år till doktor
Tecklenburgs nervhem i slottet Tannenfeld nära Gera, där han
börjar läsa romaner och skriva med aktivt stöd av sin faster Ada.
Varefter han genomgår en tvåårig lantbruksutbildning vid Burg
Posterstein (1913) – följt av anställningar vid tyska gods i dagens
Polen och i Tyskland; först som tjänsteman på godset Heydebreck
(Potuliniec) 1915, därefter som potatisexpert vid Landwirtschafts-
kammer i Stettin. Samtidigt rasar första världskriget.

Rudolf anmäler sig till tjänstgöring vid trossen i Leipzig
(troligen för att glädja fadern som varit *ulan* – kavallerist) men
frikallas efter elva dagar. Över hela landet blåser politiska vindar
för och emot kriget. Parat med antibrittisk hatpropaganda.

I november 1916 får Rudolf anställning vid ett potatisföretag på
Bernburger Strasse 15/16 nära Anhalter Bahnhof i Berlin; med en
årslön på 3 600 mark (ungefär tre gånger mer än en arbetare).

Företaget startade i samband med krigsutbrottet, och nu får
Rudolf det "krigsviktiga" uppdraget att resa landet runt och
propagera för ökad odling av inhemska potatissorter.

Efter ett tillfälligt hyresrum bosätter han sig på Akazienstrasse
19, följt av Mainzer Strasse 8; under en kort period (1917) är han
också förlovad med bokhållerskan Hedwig Jagusch.

Rudolf vill skriva, börjar umgås i litterära kretsar. Han lär känna
bokförläggaren Ernst Rowohlt (1887-1960) och författaren
Egmont Seyerlen med vars danska hustru Anne Marie han inleder
ett förhållande. Och ungefär samtidigt kommer morfinet in i hans
liv. Det finns gott om droger i krigets Tyskland, och det är lätt för
Rudolf att göra sina inköp bland de skadade på sjukhusen. Som
när han till exempel passerar ett fältlasarett på väg till arbetet.
Eller förser sig tillsammans med den ständigt trixande morfin-
brodern Wolfgang Parsenow – som senare blev förebilden för ex-
soldaten och spelaren Wolf Pagel i romanen *Wolf unter Wölfen*.

Slottet Tannenfeld uppfördes omkring år 1800 för hertiginnan Dorothea von Kurland, som höll politiska och litterära salonger för dåtidens storheter, varefter doktor Arthur Tecklenburg köpte anläggningen 1899 och etablerade sin Heil- und Pflegeanstalt. Hit kom Rudolf i februari 1912 efter att ha vårdats i Jena.

1100-talsborgen Posterstein i Thüringen där Rudolf studerade lantbruk, bodde enligt uppgift i ett annex.

1918 kostade en legal morfinampull 0,01 gram fem pfennig, och ett gram i Tyskland processat kokain en mark; svartabörspriset var då sju till åtta mark. Begreppet "legal" rymmer dock en sanning med modifikationer, eftersom läkemedelsindustrin överproducerade för att cyniskt öka sin profit. 1925 framställdes således sjutton ton morfin och heroin i Tyskland, varav omkring sexton ton försvann ut på den "oreglerade" mer eller mindre svarta marknaden. Pantopon togs fram 1909.

I augusti 1917 börjar Rudolf skriva på sin första bok, en delvis självbiografisk berättelse om gymnasisten Kai Goedeschal, och enligt vissa källor får han nu morfin av Anne Marie Seyerlen för att häva skrivkramp och olust. Hans yngre bror Uli stupar i Frankrike 1918, kriget tar slut, det tyska kejsardömet avskaffas, gatustrider pågår i Berlin och landet blir republik.

Sommaren 1919 har Rudolf återvänt till Polen. Han arbetar på godset Baumgarten (Gudowo), skriver – uppmuntrad av vänner och med ekonomiskt stöd hemifrån – färdigt romanen *Der junge*

Goedeschal (utgiven av Rowohlt 1920), och för att inte chikanera familjen ber fadern honom att använda pseudonym. Varvid Rudolf väljer namnet Hans Fallada efter en sanningssägande häst i en folksaga nedtecknad av bröderna Grimm 1815.

I slutet av augusti 1919 lägger han in sig på Tannenfeld (där han vistades 1912-13) för en månadslång avgiftning, följt av perioder på behandlingshem och sjukhus fram till februari 1921 – för att hösten samma år hyra ett rum på Mönchstrasse 12 i Stralsund.

Huset i Stralsund – med arbete på gods i närområdet

I Berlin finns ingen försörjning, så Fallada fortsätter att arbeta med räkenskaper och grödor vid olika gods, nyttjar det kontaktnät han byggt upp som bland annat resande "potatispropagandist".

Våren 1923 kommer han till Gudderitz på Rügen och vännen Johannes Kagelmacher (som han lärt känna i Stettin 1916), och ett par månader senare till godset Neu Schönfeld (idag byn Chościszowice) vid Bunzlau i nedre Schlesien (idag Bolesławiec), där han försörjningar för att finansiera sitt missbruk. Men avslöjas och döms till sex månaders fängelse i Greifswald – dock med uppskjutet straff. Märkligt nog får han hela tiden nya uppdrag. Som om vetenskapen om hans brott och drogberoende aldrig når ut.

Fallada skriver oförtrutet, får romanen *Anton und Gerda* (om en ung student och en äldre prostituerad kvinna) utgiven av Rowohlt, har ständiga problem med sprit och droger, arbetar en kort period i Marzdorf (idag Marcinkowice) något väster om Deutsch Krone (idag Wałcz) och drar vidare till Radach i Pommern, varifrån han får sparken under senhösten som ett resultat av fylla och misskötsel. För att därefter arbeta – med mycket fina vitsord – hos Georg Kippferling, säd- och potatishandlare på Kirchstrasse i den närbelägna staden Drossen (idag Ośno Lubuskie). Samtidigt som Tyskland – betalandes stora krigsskadestånd – präglas av politisk oro, motsättningar, strejker, hyperinflation och upplöpp.

Hos Kippferling hämtar Fallada också intryck och material när han senare skriver romanen om den fiktive Pinneberg, som ju inledningsvis arbetade som bokhållare i en sädeshandel i byn Ducherow (fyra mil sydost om Greifswald) – varefter han blev avskedad och tvingades flytta till Berlin och söka arbete under den internationella ekonomiska krisen 1929.

Fallada arbetade i perioder vid en lång rad olika gods i dagens västra Polen mellan åren 1915 och 1925 – var något av en hoppjerka. Om denna tid finns texten *Falladas polska år – en bildresa* utlagd på Läs en bok.

Godset i byn Radach (byggt 1907 och beläget 20 km sydöst om Kostrzyn), där Fallada arbetade 1923, gav stoff till romanen Wolf unter Wölfen. Här utvecklades också en livslång vänskap med Hans-Joachim Geyer, en blivande romanförfattare som Fallada försökte skjuta under ett förvirrat morfinrus. På detta gods föddes även författaren och kvinnosakskämpen Anna Pappritz (1861-1939) – dotter till ägaren som arrenderat ut godset.

Idag (2017) bokstavligen en ruin med påbörjad men aldrig utförd renovering under 1990-talet.

I april 1924 återvänder Fallada till Kagelmacher, för att under sommaren inställa sig i fängelset i Greifswald, där han skriver dagbok och sågar virke – och skvallrar på sina medfångar. Varvid hans "goda" uppförande kortar straffet en månad.

När han så släpps i november har han anteckningsboken full, plus intjänade tjugo riksmark och sextio rikspfennig i fickan – en ny valuta som infördes i augusti samma år.

1925, efter ännu en vistelse hos Kagelmacher och nya arbetsplatser, leder drogberoendet åter till förskingringar: några tusen mark från Lübgust (Lubogoszcz) vid Gramenz (Grzmiąca) i Pommern, och senare en check på tolv tusen från godset Neuhaus i Schleswig-Holstein, och i mars 1926 döms han till två och ett halvt års fängelse.

Pengarna lyckades han dock först festa och hora upp under en fem-sex dagar lång och desperat turné med flyg och tåg som för honom från Kiel till Hamburg, Berlin, München, Leipzig, Dresden, Köln och åter till Berlin där han uppsöker polisen på Bahnhof Zoo. Som inte tror honom, varför han ett par timmar senare beger sig till deras kollegor på Alexanderplatz. Ty att kröka upp en summa motsvarande omkring fyrahundratusen i dagens penningvärde på en knapp vecka låter mer skröna än sanning – innan påståendet kontrollerats.

Straffet avtjänas i Neumünster, och efter frigivningen i maj 1928 lämnar han det agrara för gott, bor en kort tid i ett *Wohnheim für Haftentlassene* i Hamburg-Barmbek, hyr ett rum på Hasselbrookstrasse 54 i Hamburg-Eilbek, där han arbetar som adressskrivare: *Für das Tausend Adressen bekam ich im besten Falle vier Mark*, pengar som räckte till en halv liter mjölk och två böcklingar om dagen; samt ett varmt mål mat varje söndag.

Nu går han med i SPD och lär känna den godhjärtade unge arbetaren och helnykteristen Hans Issel, som låter honom bo i familjens lägenhet på Eiffestrasse 259. Där han i oktober 1928 träffar – och förälskar sig i – värdparets dotter Anna "Suse" Issel

(1901-1990), lagerbiträde hos grossisten Hut-Brammer i Hamburg – leverantör av så kallade *Putzwaren*, eller "korta varor" till konfektionsindustrin.

Adressföretaget gör konkurs. Fallada flyttar till Neumünster, och börjar som prenumerantjägare, journalist och annonsackvisitör på tidningen *General-Anzeiger* med en upplaga på 3 500 ex och i konkurrens med den tre gånger större *Holsteinischer Courier* – samtidigt som han arbetar för turisttrafikmyndigheten. För tillfället helt fri från sitt missbruk – tillika nyvorden godtemplare. Med hyresrum först på Schützenstrasse 29 för sextio riksmark i månaden, därefter på Kieler Strasse 42.

Fallada sliter som ett djur, pendlar mellan skapliga inkomster och motsatsen, får ibland en slant från föräldrarna, och berörs på olika sätt av lokala konflikter och motsättningar.

Samtidigt pågår Weimartid. Det absurda första världskriget är slut, kejsardömet är för evigt kasserat, olika vänstergrupper formerar sig, högern går till motattack, konsten triumferar, det finns vällovliga sociala ambitioner – och det är en utveckling som sammantaget blir en brytpunkt för ett annat Tyskland. Tillika en av de mest fascinerande perioderna i Europas relativt moderna historia – före det stora mörkret.

Fallada och Anna gifter sig i april 1929, hon kallar honom *Jungen* (pojken), han upplever sig själv som ett *Nervenbündel*. Anna har nu sagt upp sig från Hut-Brammer och flyttat ihop med sin make i Neumünster, och under ett reportagebesök på ön Sylt i augusti erbjuder honom förläggaren och vännen Ernst Rowohlt arbete vid sitt förlag i Berlin. Med lokaler på Passauer Strasse i Schöneberg.

Smeknamnet *Jungen* behåller Fallada hemmavid under hela den tid han sammanlever med Anna.

Det stora godset Neuhaus nära Kiel där Fallada arbetade hos greve von Hahn sommaren 1925 – och stal den check som ledde till fängelset i Neumünster.

BERLIN

I januari 1930 flyttar Falladas till Berlin och finner efter mycket letande två rymliga hyresrum hos det pensionerade köpmannaparet Nothmann på Calvinstrasse 15a – ett stort och ganska påkostat hyreshus från sent 1800-tal i arbetarstadsdelen Moabit. Fallada arbetar från morgon till kväll – med kontorsgöromål på förlaget och eget skrivande, bearbetar material från Neumünster. Anna är gravid, och i mars föds sonen Ulrich. Varefter familjen i augusti drar vidare till ett nybyggt radhus, 52 kvadratmeter plus en liten täppa, på Grüner Winkel i den östliga förorten Neuenhagen.

För rummen på Calvinstrasse betalade Fallada nästan halva sin månadslön – hundra-tjugo riksmark. Medan radhuset blott kostar sextiofem.

Söndagen den fjortonde september 1930 noterar Fallada att det är valdag, nazisterna formerar sig, *ob es besser wird, wer weiss*. Kommunisterna blir dock största parti i Berlin (33%), följt av SPD (27,9%) och NSDAP (12,8%). Samtidigt växer oron: *Angestellte wie ich zittern vor jeden Kündigungstermin*. Sedan börskraschen i New York hösten 1929 framkallat finansiell osäkerhet, arbetslöshet och depression.

Det finns fog för rädslan, och livet i det nya huset blir till att börja med ingen dans på rosor. Rowohlt får ont om pengar och tvingas sälja två tredjedelar av verksamheten till Ullstein Verlag, även det med säte i Berlin; och ariserat 1934.

Fallada blir uppsagd i oktober 1931 men lyckas få ett kontrakt som timanställd med en lön på två och en halv riksmark i timmen. Han skriver frenetiskt och "flyr" utarbetad till Freeses pensionat på ön Hiddensee väster om Rügen. Innan allt vänder – till det bättre.

Ungefär samtidigt lär han känna författarna Franz Hessel och Paul Mayer som arbetar som lektörer hos Rowohlt; senare tvingade i exil. Sannolikt träffar han också filosofen och kritikern Walter Benjamin på förlaget, översättandes Proust fram till 1932.

*I radhuset i Neuenhagen kom Falladas internationella genom-
brott med romanen om Pinneberg; vid mitt besök 2014 bodde
pensionären Rosemarie Busch (f. 1929) i huset.*

Med *Bauern, Bonzen und Bomben* (Kravallerna i Altholm) 1931, om ett bondeuppror i Schleswig-Holstein 1929, och som Fallada bevakat för lokaltidningen i Neumünster, får han sin första litterära framgång. Jämte ett ordentligt förskott med vilket han betalar tillbaka en del av de pengar han tidigare stulit. Boken uppmärksammas stort och får mycket positiva recensioner. Som när till exempel *Rote Fahne* kallar den *eine grossartige Reportage*.

Påföljande år kommer det internationella genombrottet med romanen *Kleiner Mann - was nun?* (Hur ska det gå med Pinnebergs?) som han skrev på fyra månader, och där han genom huvudpersonen herrekiperingsexpediten Johannes Pinneberg tar parti för den lilla människan i ett liv fyllt av orättvisa och vedermodor. Allt i en stil som brukar kallas *Den nya sakligheten*, tillika en bok som även räddar förläggaren Rowohlts knackiga ekonomi.

Fallada väljer vidare att låta Pinneberg och hans gravida hustru Emma bo i hus med fiktiva nummer på Spenerstrasse som löper parallellt med Calvinstrasse där han själv bodde 1930, vilket tydligt visar hur han utnyttjar bekanta miljöer i sitt skrivande.

Pinneberg blir ett begrepp och Fallada får ofantliga honorar, bland annat 50 000 riksmark för de amerikanska filmrättigheterna. En summa som idag – med alla valutatekniska reservationer – motsvarar en och en halv miljon svenska kronor. Stora delar av arvodena festas upp, Fallada vill bort från storstadens frestelser, och paret finner under senhösten 1932 en ledig övervåning i en tornprydd villa belägen i en slänt ner mot Spree i Berkenbrück mellan Berlin och Frankfurt/Oder.

Den trettionde januari 1933 väljs Hitler till rikskansler, och under elva aprildagar samma år sitter Fallada i SA:s häkte i Fürstenwalde, sedan husägaren falskeligen och av pekuniära orsaker angivit honom för konspiration, alternativt judiskt umgänge. Var efter Rowohlt räddar honom till friheten – med hjälp av en advokat som rör sig i nazikretsar. För att någon vecka senare få fyrtiosex av förlagets titlar konfiskerade och brända.

Villan i Berkenbrück i mars 2016, då nyligen hårt renoverad

Märkisches Sanatorium i natursköna Waldsieversdorf där familjen Fallada vistades maj-juni 1933, byggt i neoklassicismisk stil 1906-08. Kostnaden för helpension och behandling på den här typen av kliniker uppgick till mellan sju och tolv riksmark per dygn. Från 1938 rymde huset en Reichsführerinnenschule, därefter sjukhus, och mellan 1953 och 1989 NDPD:s högskola; NDPD stod SED nära och verkade för mindre belastade nazisters inlemmande i det socialistiska samhället. Fastigheten såldes 1998 för 660 000 DM, renoverades för att bli hotell och äventyrsanläggning men står sedan några år tomt, tillbommat och övergivet – nu (2018) med två imposanta bronslejon på yttertrappan.

CARWITZ

Efter häktet flyr Fallada till Pension Stössinger nära paradgatan Kurfürstendamm i Berlin, får ett nervsammanbrott och åker med familjen till sanatoriet i villasamhället Waldsieversdorf fem mil öster om Berlin – allt skapat av industrimannen och samhällsbyggaren Ferdinand Kindermann, och sedan 1996 *Staatlich anerkannter Erholungsort*. Han behandlas några veckor, arbetar med boken *Wer einmal aus dem Blechnapf frisst* (Adjö – och välkommen tillbaka), vars titel ungefär betyder att den som en gång suttit inne och ätit ur ett plåtkärl kommer tillbaka till cellen.

Från sanatoriet återvänder Fallada till hotellrummet, innan han sommaren 1933 hittar sin plats på jorden: gården Büdnerei Nr. 17 i utkanten av den lilla byn Carwitz, känd i urkunderna redan 1216, bekant för fiske och jordbruk, i det rasande vackra sjölandskapet vid Feldberg åtta mil norr om Berlin. Gården, uppförd omkring 1848, hade tidigare hyst lantarbetarfamiljer och en kreaturshandlare, och därefter sommargästeriet Haus Wehrle.

Det tredje rikets mörker breder ut sig över Tyskland men till skillnad från många andra kulturpersonligheter väljer Fallada att stanna – dock för feg för att våga höja sin röst.

Under en period hålls han för fientligt stämd mot staten, hans bok *Blechnapf* kritiseras och kallas ”tukthuspornografi”, och han försörjer sig på enkelt brödsriveri, tills Goebbels struntar i honom, finner honom blott en eländig suput och narkoman. Vars skrifter knappast kan skada nationen, även om Goebbels längre fram gör några påpekanden som leder till korrigeringar.

Kort före Carwitz föder Anna tvillingar på en privatklinik i Berlin men bara dottern Lore (”Mücke”) överlever, varefter familjen flyttar till gården.

Våren 1935 gör Fallada en rusigt förvirrad resa till München, resulterandes i två veckor på nervhemmet Neuwittelsbach i stadsdelen Neuhausen; följt av beledsagad hemfärd och nya sjukhus.

I april 1937 dör pappa Wilhelm Ditzen, och Fallada befinner sig mitt i en period av intensivt arbete, jobbar nästan dygnet runt. Nu skriver han några av sina bästa böcker som den drygt elvahundra sidor tjocka socialkritiska landsbygdsromanen *Wolf unter Wölfen* (Varg bland vargar) som utspelar sig under hyperinflationen 1923. Han drar nytta av sina agrara erfarenheter, och sedan kommer historien om den styvnackade kusken *Der eiserne Gustav* (Hackendahl ger sig aldrig) som ser sina hästdroskor hotade av den nya tidens kommunikationer och samfärdsmedel – och som dessutom bygger på den helt sanna berättelsen om Gustav Hartmann (1859-1938). Som for med sin häst Grasmus till Paris och protesterade.

Hartmann fick en minnestavla 1990 på Alsenstrasse 11, och blev åtta år senare staty på Potsdamer Brücke.

I mars 1938 köper Fallada en Ford V8, bygger om stallet till garage, och ger ut barnboken *Geschichten aus der Murkelei*; tänkt som godnattsagor.

Rowohlt, som gått med i NSDAP, lämnar landet, återkommer, och knyts till krigsmaktens propagandasektion.

1940 föds sonen Achim. Fallada lever familjeliv parallellt med skrivandet, semestrar vid havet, ror på sjön, fiskar, odlar frukt och grönt och pysslar med sina bikupor.

1943 får han plötsligt majors rang, och skickas under ett par månader på en framgångslös propagandaturneé: först till det ockuperade Frankrike och därefter till det likaså ockuperade "Sudetengau" i nuvarande Tjeckien; i regi av RAD – den nazistiska "riksarbetstjänsten". Följt av nya sammanbrott.

Carwitz, från det gammalpolabiska ordet karva = ko; här skrev Fallada merparten av sina böcker.

Missbruk av opiater, kokain, morfinersättande preparat, sömnmedel och alkohol plus bortåt tvåhundra cigaretter om dagen, jämte psykisk ohälsa, präglar fortfarande Falladas liv. Men han har samtidigt sjukdomsinsikt och lägger med jämna mellanrum in sig som privat och betalande patient på olika institutioner i och nära Berlin; först West-Sanatorium på Joachimsthaler Strasse 20 i maj 1935, sedan Charité och därefter sju gånger på Heidehaus i Zepernick mellan november 1935 och oktober 1940 – med barndomsvännen Willi Burlage från Leipzig som behandlande läkare. Dessutom tillbringar han några veckor 1939 på Waldhaus, en klinik på Potsdamer Chaussee. Varefter han mellan januari 1943 och mars 1946 vistas sex gånger på Kuranstalt Westend på Nussbaumallee 38.

Sanatorium Heidehaus i Zepernick på 1920-talet.

Skrivandet fortsätter dock hela tiden, vare sig han är inlagd eller hemma, och mellan januari 1939 och hösten 1943 kommer sju titlar – däribland *Damals bei uns daheim* och *Heute bei uns zu Haus*, båda inom genren ”hågkomster”. Parallelt arbetar han med en av nazisterna beställd bok, den så kallade Kutisker-romanen om en judisk bankman som greps för bedrägeri i Berlin 1924. Men detta projekt slutförs aldrig; oklart varför.

Sommaren 1944 är Fallada helt nerknarkad och nersupen – och dessutom just *ausgemustert* från krigstjänst såsom varande ”helt oduglig”. Han skiljer sig efter en otrohetsaffär med en piga i det egna hushållet, flyttar ut i stallet, försöker mörda Anna med en gammal mynningsladdare (!), förklaras åter mentalt störd och hamnar på avdelningen för *Geistesgestörten* vid fängelset i Strelitz-Alt (sedan 1931 en stadsdel i Neustrelitz ungefär tre mil nordväst om Carwitz). Där han under det drygt tre månader långa straffet skriver romanen *Der Trinker* (På livstid), och en barnbok om den fräcke grävlingen Fridolin.

Boken *Der Trinker* skrivs i största hemlighet med minimal piktur och medvetet förvirrande rader för att förvillia censorerna, varefter manuskriptet smugglas ut – men publiceras först 1950.

Den boken handlar om affärsmannen Erwin Sommer som börjar supa självdestruktivt sedan hans lilla grossistfirma i livsmedelsbranschen förlorat en viktig order, varefter han senare hamnar i såväl fängelse som på avgiftningsklinik – alltså en sorts förklädd självbiografi.

Under Falladas tid i fängelset bor den frånskilda hustrun kvar på gården, ägnande sig åt jordbruk och rumsuthyrning till turister. Och ungefär samtidigt flyttar Falladas mor Elisabeth (f. 1868) in i hushållet. Runt om mullrar kriget men Carwitzregionen förblir skäligen oskadad – kan till och med vidmakthålla en viss besöksnäring.

I detta hus på Meraner Strasse 12 i Berlin bodde Kurt och Ulla Losch, och här levde hon efter makens död med Fallada i perioder mot slutet av och efter kriget – granne med diktaren och läkaren Gottfried Benn (1886-1956) på Bozener Strasse 20. Till vilken hon emellanåt hojtade genom fönstret om nya morfinrecept.

KRIGETS EFTERBÖRD

I februari 1945 gifter sig Fallada med den narkomaniserade och alkoholiserade Ursula (Ulla) Losch (1921-1958), som han träffat året innan. Hon är änka efter bildkonstnären Kurt Losch – med bakgrund i en stor tvålfabrik och nittio tvålbutiker, äger dessutom hus i Feldberg nära Carwitz, och en delvis krigsskadad sexrums-våning på Meraner Strasse i västra Berlin.

Den tjugoåttonde april närmar sig Röda armén Feldberg, och Falladas förra fru blir våldtagen åtskilliga gånger av sovjetiska soldater. Medan de sovjetiska trupperna befriar Berlin.

Den åttonde maj kapitulerar Tyskland, och samma dag utnämner den sovjetiske kommendanten major Sidelnikov Fallada till borgmästare i Feldberg, där han tilldelas en tjänstebostad på Prenzlauer Strasse.

Uppdraget fungerar naturligtvis inte. Fallada knarkar, får ett veritabelt fylleutbrott, slår sönder fönster och inventarier, läggs in på sjukhuset Carolinenstift i Neustrelitz under två augustiveckor, och flyttar till Berlin med Ulla i september. I lägenheten finns även en inneboende hemlös kvinna, som sökt sig tak över huvudet.

Denna höst kostar ett bröd hundra riksmark på den svarta marknaden, en morfinampull sextiofem.

Åter i den till knappt hälften sönderbombade huvudstaden, som nu kontrolleras av de fyra segrarmakterna, gör Ulla bokstavligen allt för att få ihop pengar till morfin, säljer saker, uppvaktar läkare och prostituerar sig; får vidare sannolikt syfilis.

Katastrofen tycks oundviklig men hävs när Johannes R. Becher (1891-1958) – f d morfinist med turbulenta ungdomsår och ett misslyckat självmordsförsök bakom sig, därefter författare, kommunist, kulturordförande och blivande östtysk kulturminister – ger Fallada både skrivuppdrag för tidningen *Tägliche Rundschau* (utgiven av Röda armén) och nödvändiga matkuponger; med förhöjd men otillräcklig ranson. Något som i sin tur gör dyra inköp på

svarta marknaden oundvikliga, oavsett vad man trängtar efter; mättnad eller rus.

Själv kommenterar Fallada detta med att påpeka att han och Ulla redan klockan tio varje förmiddag hade gjort av med lika mycket pengar som en genomsnittlig löntagare tjänade på en månad.

I november 1945 inkvarterar Becher paret jämte Falladas son Uli (f.-30), dottern Mücke (f.-33) och Ullas dotter Jutta (f.-39) i en av Sovjetmakten hyrd och oskadad villa med sju rum på Eisenmengerweg 19 i nordöstra Berlin. En gata som tidigare hette Prinz-Heinrich-Strasse men som döptes om av nazisterna 1937 efter orientalisterna och teologen Johannes Andreas Eisenmenger (1654-1704), professorn som ”skapade” och utvecklade begreppet antisemitism.

I detta kvarter rekvirerades åtskilliga villor för sovjetiska officerare och tyska kommunister, och det hus som Fallada fick bo i – ritat av arkitekten Georg Hell – ägdes då av byggnadsingenjören Otto Latendorf. För att efter Falladas frånfälle först bebos av Richard Stahlmann och därefter av Deba Wieland, båda verksamma vid DDR:s hemliga polis och underrättelsetjänst.

1946 börjar svartabörspriserna sjunka något: brödet kostar nu sextio riksmark, smör tvåhundrafemtio per kilo, socker likaså tvåhundrafemtio, en liter brännvin trehundra, och kaffe ungefär tusen – priser som ofta är hundra gånger högre än före kriget. Och i september 1947 kostar en fullt laglig men otillräcklig vuxenranson livsmedel för en månad knappt femton; med kupong.

Die Lebensmittelrationen bestanden überwiegend aus Kartoffeln (12-15 kg/Monat) und Brot (200-250 g/Tag), daneben aus 300 g Fett (Butter, Margarine, Öl), 125 g Käse und 400-500 g Fleisch, jeweils monatlich. Teigwaren (200-500 g) wurden erst Anfang 1947, Mehl ab Ende des gleichen Jahres ausgegeben, Zuckerzuteilungen erfolgten bis Ende 1947 nur sporadisch 6-8 mal im Jahr, Milch stand nur für Kleinkinder zur Verfügung.

Men den verkliga mätaren – det verkliga finansiella instrumentet och betalningsmedlet – är cigaretter, hårt ransonerade (som det mesta) och dessutom alternativvaluta med ett pris på tio-femton riksmark per styck på den svarta marknaden; gärna Camel eller Lucky Strike. Alltså är det inte svårt för Falladas att göra av med stora summor. I en tid när en arbetare tjänar runt tvåhundra riksmark i månaden. Wikipedias (och andras) uppgift under sökordet *Zigarettenwährung* att en cigarett kostade trettio-trettiofem euro i dagens penningvärde är blott teoretiskt korrekt beroende på hur man räknar. Men dyrt var det förvisso!

Alla som hade något att sälja gjorde det, från pälsar till ärvda tavlor och antikviteter.

Den svarta marknaden triumferade. Svartabörsvarorna var en blandning av stöldgods, inköp från bönder, och resultatet av en intensiv handel med amerikanska och sovjetiska soldater, som bytte livsmedel och tobak mot bland annat klockor, smycken och kläder. Vidare åkte många, inklusive Ulla, ut på landsbygden och ”jagade potatis”. Plus kolbitar som ramlat av tågen och hamnat på banvallarna, jämte allt annat som gick att använda som bränsle.

Potatissoppa var sannolikt den vanligaste middagsrätten i Tyskland under de tidiga efterkrigsåren.

Att beräkna riksmarkens köpkraft är problematiskt. På 1930-talet kostade 0,35 gram guld en riksmark, nu är priset 125 kronor.

Under samma period växte riksmarkens köpkraft från 26 till 46 kronor i dagens penningvärde, följt av en störtdukning till motsvarande 58 öre 1946 – enligt professor Rodney Edvinsson (Stockholm). För åren 1930-1939 anger Deutsche Bundesbank köpkraftens ökning från 3,4 till 4,1 euro. Värdet för 1946 sätts däremot till 3,2 euro – officiell kurs med *erhöhte Unsicherheit*. Mina egna kalkyler är således högst ungefärliga.

Falladas sista boning, en villa som överlevt kriget, i anslutning till Majakowskiring i nordöstra Berlin. Området, anlagt omkring år 1900, befolkades senare av DDR:s politiska elit och blev därmed förbjudna kvarter för såväl vanliga östtyskar som andra besökare. Idag är huset en till oigenkännlighet renoverad privatbostad.

Kliniken på Marthastrasse 10 i nordöstra Berlin där både Fallada och hans fru behandlades 1946 var ursprungligen ett ålderdomshem som efter kriget förvandlats till en institution för veneriskt smittade kvinnor; därefter åter ålderdomshem, och idag avgiftningsklinik – i katolsk regi.

Fallada arbetar, super, knarkar, skriver den delvis självbiografiska romanen *Der Alpdruck* ("Mardrömmen") om Dr. Doll i en av ryssarna våren 1945 befriad småstad nära Berlin (postumt utgiven, ej översatt till svenska). Han bryter samman, stötts hela tiden av Becher, hospitaliseras liksom hustrun och skickas på behandling i omgångar. För att slutligen under ett tjugosju dagar långt morfinrus, och med ett förskott på astronomiska 75 000 riksmark, skriva det omkring åttahundra sidor tjocka mästerverket *Jeder stirbt für sich allein* (ny svensk tolkning 2012: *Ensam i Berlin*) – baserat på en sann historia om paret Otto och Elise Hampels desperata kamp mot *der gemeine Soldat* Hitler genom att sprida antimilitaristiska vykort och meddelanden i Berlin.

Im Sinne der Gerechtigkeit gibt es nur eins: Nieder mit dem schurkischen Hitlerregime! Dieses bringt Not, Elend und Tod! Nie einen Frieden, stod det till exempel på ett av korten.

Som bakgrundsmaterial får Fallada låna Gestapoakterna om paret Hampel av Becher, varpå han placerar sina egna huvudpersoner – kallade Quangel – i ett hyreshus med det fiktiva numret 55 på Jablonskistrasse i stadsdelen Prenzlauer Berg. Det är en ungefär sexhundra meter lång gata, namngiven efter en teolog, och med byggnader från huvudsakligen tidigt 1900-tal. Och här börjar en veritabel katt-och-råtta-lek, Quangels mot polisen Escherich.

Falladas hälsa vacklar, kall hungervinter råder, och den trettonde januari 1947, efter en drygt månadslång vistelse på Charitésjukhusets psykiatriska klinik i östra Berlin, förs han (och hustrun) till ett nödhospital i en skola sammanbyggd med en brandstation från sent 1800-tal på Blankenburger Strasse 21-23, där han dör av sömnmedelsförgiftning på kvällen den femte februari 1947 till följd av hustruns överdosering. Varpå boken publiceras postumt, för att senare av Auschwitzöverlevaren Primo Levi – italiensk kemist och författare – hyllas som den bästa bok som överhuvudtaget skrivits om motståndet mot nazismen.

En souvenir de Elise et Otto Hampel - exécutés le 8 avril 1943

Verklighetens hjältar: paret Hampel, hembiträde och fabriksarbetare, vars protester mot Hitler låg till grund för Falladas roman Jeder stirbt für sich allein. Paret greps och avrättades den åttonde april 1943 – efter en märkelig rättegång där de skyllde på varandra.

Huset där Hampels bodde på Amsterdamer Strasse 10 i den västliga stadsdelen Wedding bombades och revs, ersattes med ett nybygge. Varefter deras insatser hedrades med en minnesplatta på fasaden 1989.

Skolan som inrymde det tillfälliga nödsjukhus på Blankenburger Strasse i nordöstra Berlin där Fallada avled – bakom fönstret till höger på första våningen. Att han dog av hjärtsvikt som många hävdar är inte korrekt. Idag åter skola efter några stängda år i början av detta årtusende.

NUTID

Jag söker *falladiana* i nutiden, börjar i Berlin.

Föräldrahemmet på Luitpoldstrasse 11 i stadsdelen Schöneberg uttraderades av krig och efterföljande schaktmaskiner, för att ge plats åt skolgården vid Werbellinsee-Grundschule 1986.

Men det går att ana var föräldrahuset – med sammanlagt nitton hushåll – en gång låg, eftersom det på ömse sidor om skolgården finns två överlevda fastigheter, vars gavlar bär spår av mellanliggande bebyggelse. I ett av dessa hus (nr 13) bodde parentetiskt den ofta omkringflyttande författaren Vladimir Nabokov (som skrev *Lolita* 1955) ett par månader 1925, följt av ett par år i nr 29.

I Schöneberg exploderade för övrigt kultur och könsliv under *die Goldenen Zwanziger*; med tonvikt på såväl lokaler för homosexuella och transvestiter som intellektuella träffpunkter. Här bodde till exempel Rudolf Steiner, Albert Einstein, Else Lasker-Schüler, Egon Erwin Kisch, Carl Zuckmayer, Nelly Sachs och Billy Wilder; plus Christopher Isherwood med flera.

Huset med de två hyresrummen på Calvinstrasse 15 i stadsdelen Moabit bombades och revs, och 1958 uppfördes ett ganska enkelt bostadshus, i vilket man faktiskt kan spåra rester av den dåvarande fastighetens källare. På gatan utanför finns två *Stolpersteine* minnandes det judiska paret Mannheim som dog i Theresienstadt 1942/44 – och som jag ej lyckats spåra i *die Adressbücher*.

Spenerstrasse: här bodde Pinnebergs, först hos Johannes mor som "tog emot herrbesök", sedan ovanpå ett fiktivt möbelsnickeri – följt av friställning och flytt till en kolonistuga. Hälften av husen på gatan är vidare överlevare byggda omkring år 1900, medan de likaså fiktiva Quangels Jablonskistrasse i Prenzlauer Berg är mer intakt. Vilket gör dåtiden ganska lätt att visualisera.

Här tillåter jag mig en liten folkbildande utvikning, ty i nummer 15 på Spenerstrasse – uppkallad efter en teolog – bodde den kände

promoverade juristen Siegbert Springer (1882-1938) som på grund av svår stamning och senare sin judiska börd inte kunde inneha offentliga ämbeten, utan som därför blott verkade som *Jura-Repetitor* med undervisning i hemmet.

Bland Springers elever återfanns flera av Weimarrepublikens toppar som de båda rikskanslererna Hermann Müller och Wilhelm Marx, utrikesministern Gustav Stresemann, inrikesministern Erich Koch-Weser, högsta domstolspresidenten Walter Simons och ett antal "vanliga" studenter med fäder i juridiken.

Springers verksamhet störde naturligtvis nazisterna, och i maj 1938 krävde Gestapo att få ut hans elevlistor. Varvid Springer föredrog att begå självmord för att inte tvingas till angiveri.

Med rätt hand på pennan skulle Spenerstrasse onekligen kunna bli en egen bok: Springer och stora delar av Weimarrepublikens ledning i samma hus. Medan Fallada, bosatt på granngatan, jagar runt och letar miljöer till familjen Pinneberg. Följt av ett växande och hotfullt intresse för Springer från den bruna makten. Dramatik saknas inte!

Byggnaden överlevde för övrigt kriget, hedrar sedan 1989 juristen med en *Gedenktafel*.

Här i dagens grönska till vänster låg föräldrahemmet på Luitpoldstrasse i Berlin innan bomberna ödelade en del av kvarteret; till höger grundskolan som byggdes 1986. Bilden var dock inte helt lätt att ta, eftersom jag – man med kamera på skolgård – genast misstänktes vara pedofil av ett par lärarinnor.

De båda husen där Fallada bodde 1916-1918/9 har överlevt.

Akazienstrasse 19 har renoverats ganska hårt – antagligen på 1960-talet, rymmer idag bostäder, indisk restaurant, och en *Naturheilpraxis*.

Fastigheten Mainzer Strasse 8 i Wilmersdorf – där Fallada enligt adressboken från 1919 stod registrerad i lägenhet nummer 11 som **Rudolf Ditzen Terraingeschäfte** – har sannolikt renoverats senare, rymmer idag huvudsakligen bostäder och en *Immobilien Bau-service*. Litteraturvetaren Werner Liersch skriver dock felaktigt att Fallada bodde i hus nummer 11.

Hyreskasernen med adress Akazienstrasse 19 byggdes 1915. Fasaden var sannolikt ursprungligen ornamenterad.

Mainzer Strasse 8, troligen byggt omkring 1915.

Radhusgatan Grüner Winkel i Neuenhagen döptes 1963 om till Falladaring, och på hans dåvarande hus sattes tidigt en minnesplatta: först av trä, därefter av granit, följt av konstmaterial 1999 – nu på väg att bytas mot brons för tiotusen euro. Själv sitter han, fabricerad av samma material, sedan 2012 utanför rådhuset – en hög och mycket speciell byggnad som samtidigt är ett vattentorn.

I norra Berlin byttes gatunamnen i omgångar i det villaområde där Fallada bott: 1950 blev Viktoriastrasse och Kronprinzenstrasse Majakowskiring efter den ryske poeten, och här bodde bland annat kulturminister Becher, spionchefen Wolf, och de östtyska ledarna Pieck, Grotewohl, Ulbricht och Honecker.

Året efter ändrades det av antisemitism belastade gatunamnet Eisenmengerweg till Majakowskiweg, som 1994 blev Rudolf-Ditzen-Weg.

Under DDR-tiden kallades detta välbevakade område, ovalt till formen, *gorodok* eller "den lilla staden" i folkmun. Alltså ett synnerligen *gated community* med dagens språkbruk.

Vidare kan man konstatera att Prinz-Heinrich(s)-Gymnasium på Grunewaldstrasse bombades och återuppbyggdes, att West-Sanatorium uttraderades helt, att Waldhaus idag ingår i sjukhuskomplexet Theodor-Wenzel-Werk, att Westendsjukhuset på Nussbaumallee står kvar med namnet Universitätsklinikum Benjamin Franklin. Medan Pension Stössinger på Lietzenburger Strasse 48 bombades och revs för att ge plats åt ny bebyggelse.

Den stora höga "sjukhusvillan" Heidehaus i Zepernick norr om Berlin har överlevt kriget men är tom och svårt förfallen efter att både ha varit militärsjukhus och ålderdomshem under DDR-tiden; här hittade jag för övrigt en död tvätbjörn i entrén. När jag inte helt utan risk klättrade omkring bland bråten i fastigheten.

Det finns för övrigt omkring en halv miljon tvätbjörnar i Tyskland, alla förmodligen stammande från två par i ett "pälsprojekt" vid Edersee i Hessen 1934, och inte från Görings privatimport som en omhuldad skröna hävdar.

Det tomma sanatoriet Heidehaus i Zepernick, nära Bernau, ett stycke nordost om Berlin: grundat 1911 av läkaren Alfons Schauss, byggnaden ritad av Paul Kruchen och uppförd 1911. På området finns dessutom ett par snyggt renoverade byggnader från 1920-talet med dagis och äldreboende – i behaglig grönska.

*Den demolerade entrén till sanatoriet Heidehaus
– här bör Fallada ha passerat åtskilliga gånger.*

Villan i Berkenbrück med adress Roter Krug 9, där Fallada hyrde övervåningen finns kvar, rymde i modern tid ett *Jugendherberge*; idag hårt renoverat, utan dåtidens torn, och med tre privatbostäder.

SA:s häkte i Amtsgericht på Eisenbahnstrasse i Fürstenwalde bombades 1945 – varefter DDR-myndigheterna uppförde ett fängelse på tomten; rivet 1990 och numera platsen för en sparbank. Även potatisfirman på Bernburger Strasse bombades sönder och samman – kvarteret var därefter länge skräpland eftersom det vette mot den sovjetiska zonen, sedan mot DDR och muren. Området återuppbyggdes 1988-89 i en särpräglad mörk "kubisk-kompakt" stil, rymmer huvudsakligen bostäder och ett dagis; ritat av Mathias Ungers i samband med arkitekturutställningen IBA.

*Kusken Järngustav, metallstaty av Gerhard Rommel (1934- 2014)
på Potsdamer Brücke*

Om man blickar utanför Berlinområdet gäller följande: huset på Schenkendorfstrasse 61 i Leipzig, dit familjen flyttade 1909, överlevde kriget – är ett välhållet bostadshus i *Gründerzeitstil* från 1890; omgivet av likartade jämn gamla byggnader.

Rudolfs hem i Leipzig - med nyuppsatt minnesskylt till höger om porten. Här skrev han som ung de beramade och anonyma så kallade knullbreven till en skolflickas föräldrar

Königin-Carola-Gymnasium i samma stad är däremot helt ut-raderat efter brittiska bomber i december 1943. Medan den gamla delen av gymnasiet Fridericianum i Rudolstadt numera är stadsbibliotek, sedan skolan byggts om – kvar finns också de två husen där han var inackorderad, liksom familjen von Neckers villa från 1902 med adress Schlossstrasse 25; sedan 1996 skrivet med tre s.

Rudolstadt har idag tjugofemtusen invånare, förenar välbevarat 1500-tal med en västlig stadsdel befolkad av 180 högt belägna villor uppförda mellan 1871 och 1920; alla fina exempel på neoklassicism, neorenessans och jugend. Och i denna stad sammanstrålade Schiller med Goethe för första gången (1788).

Borgen Posterstein blev museum under DDR-tiden. En del av byggnaderna revs 1949 och 1951, husen bitvis eftersatta och skadade, härbärgerade i perioder dessutom en Konsumskola och ett barnhem; samtidigt omfattande och etappvisa renoveringar.

Slottet Tannenfeld renoverades delvis men var länge tomt och till salu för 380 000 euro; såldes hösten 2017 för 280 000 till investerare – och har förfallit. Planer på demensboende lär finnas.

Sanatoriet ”Schloss Harth” från 1899 i Bad Berka var sjukhus och rehab till 1997, blev därefter fortbildningscentrum för lärare.

Kagelmachers gods Gudderitz (nära Altenkirchen) på norra Rügen är avslutningsvis sedan minst tjugo år en privatbostad.

När Fallada arbetade i den del av Tyskland som sedan 1945 är västra Polen bodde där ungefär sju miljoner tyskar, huvudsakligen protestanter, av vilka nästan samtliga flydde, dödades eller fördrevs mot slutet av och efter kriget. Varpå omkring två miljoner polska katoliker flyttade in, tillsammans med ukrainare och vitryssar; vanligtvis arbetare och bönder av vilka många var analfabeter. Landets judar var ju redan grymt bortrensade.

All tysk egendom (gods jämte fastigheter i städer och samhällen) i de provinser som tillföll Polen efter kriget konfiskerades, och hundratals tyska ort- och gatunamn byttes mot polska.

En liknande folkförflyttning skedde också ungefär samtidigt från Ostpreussen – befolkat av knappt tre miljoner tyskar.

Antalet tyskägda gods och gårdar i dagens västra Polen bör enligt mina preliminära beräkningar ha uppgått till minst tusen.

De flesta byggnader där Fallada arbetade under de "pommerska" åren, exempelvis i Heydebreck, Baumgarten, Lübgust och Gramenz står kvar, används till en del men är bitvis i miserabelt skick, medan godset Neu Schönfeld vid Bunzlau utraderades helt mot slutet av kriget – ett litet slitet boningshus undantaget. Kvar finns också huset som rymde Georg Kippferlings sädeshandel i Drossen där han var anställd från första november 1923 till femtonde april 1924; idag beläget på ul. Kościelna nära kyrkan.

Landwirtschaftskammers hus, tre våningar i klassisk stil på Werderstrasse 31/32 i Stettin förföll under och efter kommunisttiden; nu renoverat och psykoterapiinstitut med adress Krolowej Korony Polskiej.

Falladas öde fascinerar alltså, men i Sverige behandlas han föga sakligt. Alltså läser jag med rynkad panna Sture Packaléns artikel om honom i *Nationalencyklopedins* nätedition – som de dessutom tar betalt för. Tunt, ytligt och ofullständigt. Om hans bakgrund, strikta preussiska uppfostran, livsavgörande duell, planerade självmord, psykiska problem, jordbruksutbildning, polska år på olika gods, ständiga stölder och bedrägerier för att få ihop pengar till droger, vansinnesutbrott och otaliga hospitaliseringar står det inte en enda rad. Vidare saknas samtliga biografiska ortsangivelser.

Jag hade således väntat mig mer när *NE* städslade en professor i tyska som medarbetare. Fast jag är i grunden inte förvånad – i en tid när slarv och allmänt tyckande övertrumfar kunskap. Vilket även visar sig i Packaléns utomordentligt tunna artikel om Alfred Döblin i *NE*. Redaktionen informerades dock i april 2019. Vilket knappast kommer att leda till några nämnvärda rättelser.

Till höger om skylten låg godset Neu Schönfeld, där Fallada knarkade, förskingrade och stal stora mängder säd under sommaren 1922. Godset, beläget i en by nära staden Bunzlau (Bolesławiec) tjugofem mil söder om Stettin, skadades mycket svårt under slutstriderna våren 1945 varefter resterna revs, medan ett litet boningshus i dåligt skick finns kvar (Foto: Tomasz Mietlicki, november 2017)

Fängelset i Neumünster

Fängelset från 1901 i Neumünster är fortfarande kriminalvårdsanstalt, *Justizvollzugsanstalt*; nu helrenoverat för runt fyrtio miljoner euro – med riven del och tillbyggnad. I dess närhet finns restaurangen "Blechnapf" (med en blinkning åt Fallada) i den gamla pappersfabriken som anlades 1849 – numera kulturhus med adress Gartenstrasse 10.

Trevåningshuset på Schützenstrasse där Fallada hyrde rum – enkel nyklassicism från sent 1800-tal – finns kvar och ser aningen eftersatt ut, medan bostaden på Kieler Strasse med sitt rundade hörn sannolikt är ett tidigt och propert renoverat efterkrigsbygge; idag trafikskola, bokhandel och lägenheter.

Husen på Hasselbrookstrasse och Eiffestrasse i Hamburg bombades helt 1943, det senare ej återuppbyggt och är idag snarast en gräsbevuxen tomt invid en rad hyreshus från efterkrigstid. Byggnaden på Hasselbrookstrasse återuppbyggdes, pryds med en informativ minnestavla, rymmer lägenheter och en musikstudio.

Hafthaus 1 i Strelitz-Alt byggdes 1805 och stängde 2001, blev därefter byggminne. Här "vårdades" Fallada under drygt tre månader 1944 efter skottet mot hustrun – intagen på 2. Obergeschoss, Abteilung Heil- und Pflegeanstalt; liktydigt med tredje våningen.

Även sjukhuset Carolinenstift i Neustrelitz (byggt 1858) finns kvar, omvandlas nu till huvudsakligen bostäder. Här omhändertogs Fallada under två augustiveckor 1945 efter vansinnesutbrottet i Feldberg.

Slutligen: Fallada, som förvisso periodvis hade betalda skrivmaskinsdamer, skrev själv – åtminstone fram till 1944/45 – på en Remington reseskrivmaskin varvat med bläckhornsdoppad stålpena; mycket finstilt och bitvis svårläst.

Teckningen av Fallada gjordes 1943 av E O Plauen, pseudonym för Erich Ohser (1903-1944) som efter yrkesförbud arresterades av nazisterna, följt av självmord i Alt-Moabitfängelset dagen före rättegången. Teckningen prydde ett tyskt frimärke 1993.

De två fotografierna av Fallada togs i Carwitz omkring 1934.

Falladas kvarlevor kremerades på Gerichtstrasse i stadsdelen Wedding och han begravdes på kyrkogården Berlin-Pankow, varefter urnan 1981 flyttades till Carwitz enligt Anna Ditzens önskemål.

Krematoriet, som byggdes omkring 1910, var i bruk till 2001 – för att senare bli kulturkvarteret Silent Green.

Gården i Carwitz köptes 1965 av ett östtyskt barnboks förlag, är sedan 1995 museum och litteraturcenter – med den gamla logen ombyggt till hörsal och liten gästvåning. I huvudbyggnaden finns också en del av Falladas ägodelar utställda vid sidan av rekonstruktioner; jämte en utopererad kula från duellen 1911.

Ulla Losch gifte om sig 1949, fick en son, skilde sig, och avled i Kreuzberg 1958, svårt narkomaniserad och utblottad; begravningen bekostades av de sociala myndigheterna. Hennes dotter Jutta bor i Wuppertal.

Falladas mor bodde kvar på gården till sin död 1951, och samma år dog även Falladas dotter Lore – av blodförgiftning på sjukhuset i Neustrelitz.

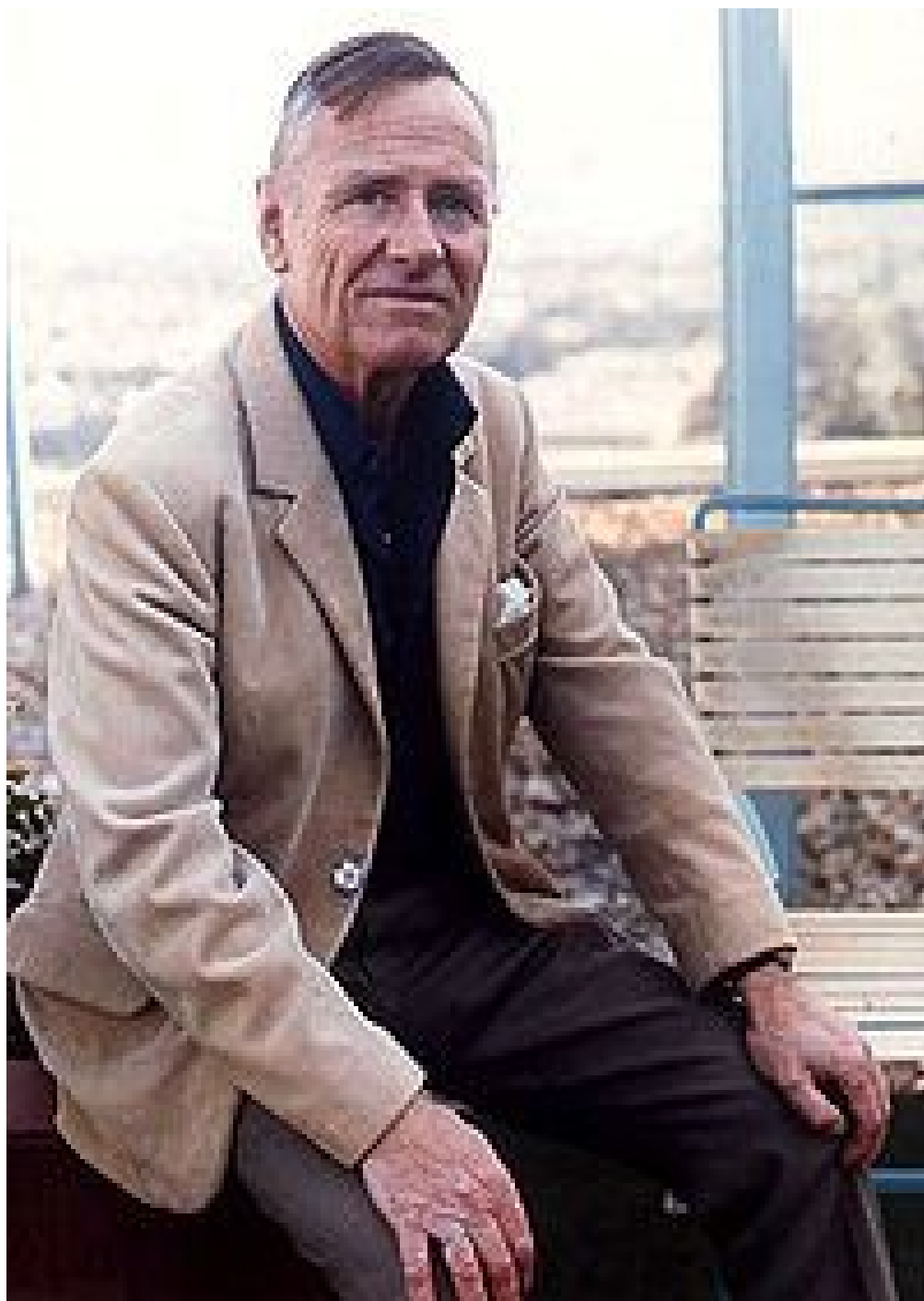
Anna Ditzen avled i Feldberg 1990, och Ulrich – jurist – dog i Berlin i december 2013. Medan yngste sonen Achim bor i Dresden som pensionerad grafisk ingenjör, aktiv i *Fallada-Gesellschaft*. Som även utger Falladatidskriften *Salatgarten* (efter en planerad romantitel) med två årliga nummer.

Och Carwitz – med omkring 325 invånare och uppfräskat efter DDR:s sortie – är alltför en omtyckt ferieort. Där man gärna hyr båt, fiskar, paddlar, badar och rör i sjösystemet. Varvat med promenader och vårdshusbesök. Det är idylliskt så det förslår – med kullerstengata genom hela byn, följt av en gammal grusväg fram till Falladas hus.

För den intresserade anbefalls fotoboken *Hans Fallada Lebensorte* av Harald Wenzel-Orf (1997), *Der andere Fallada, eine Chronik des Leidens* av psykiatriprofessorn K.-J. Neumärker (2014), *Leben und Tode des Hans Fallada* av Tom Crepon (1978), *Hans Fallada. Sein grosses kleines Leben* av Werner Liersch (1981), och *Fallada. Die Biographie* av Peter Walther (2017) som tyvärr är något ofullständig, medan Jenny Williams *More Lives than One* (1998, reviderad 2012) rymmer för många "småfel". Om huset i Carwitz finns en innehållsrik *Museumsführer* av Stefan Knüppel och Manfred Kuhnke. Själv har jag skrivit *Falladas polnische Jahr* i *Salatgarten* 1/2018 – med åtskilliga fotografier.

ISHERWOOD OCH BERLIN

Christopher Isherwood 1973 (Foto: Allan Warren).

NUTID: INGÅNG

Motorcykeln rullar in på Schivelbeiner Strasse klockan halv fyra på eftermiddagen. Det är kall junisommar, och jag har kört till Berlin för att börja samla in material till en text om Christopher Isherwood (1904-1986) och hans miljöer – bor alltid på Schivelbeiner Strasse i den nordöstra stadsdelen Prenzlauer Berg. En lugn bostadsgata anlagd 1903, med *Mietkasernen* som överlevt kriget, en gata som 1971-93 hette Willi-Bredel-Strasse efter motståndsmannen, kommunisten och författaren som redan 1934 skrev en roman – utgiven i London – om de tyska koncentrationslägren: *Die Prüfung*. Men namnet Bredel passade inte de borgerliga makthavarna i det återförenade Tysklands huvudstad, varför gatan återfick sitt ursprungliga namn – efter den tidigare tyska staden Schivelbein i dagens Polen; omdöpt 1945 till Świdwin.

Isherwood. Den skrivande engelsmannen som reste till Berlin 1929 enkom för att – enligt egen utsago – ligga med unga snygga tyska pojkar, och som i sitt hyresrum på Nollendorfstrasse påbörjade romanen *Mr. Norris Changes Trains* (utgiven 1935), och fann inspiration till de sex korta berättelserna *A Berlin Diary (Autumn 1930)*, *Sally Bowles, On Ruegen Island (Summer 1931)*, *The Nowaks*, *The Landauers*, och *A Berlin Diary (Winter 1932-3)*, publicerade 1939 med titeln *Goodbye to Berlin*. Texter som senare låg till grund för musikalen *Cabaret* – föregången av pjäsen *I Am a Camera* 1951. Om detta handlar mitt nedslag i Berlin.

Berlintexterna utkom på svenska 1954 med titeln *Farväl till Berlin*, följt av en nyöversättning 2009 – som man dock kan ha synpunkter på.

Jag har sagt det förut, och det tål att upprepas: kulturens platser fascinerar! Särskilt Berlin – före och efter murfallet.

Imorgon sätter jag igång; i Schöneberg. Efter en kvällsöl med vännerna på Svarta Korpen, sömn och frukost.

NUTID: MOT SCHÖNEBERG

U2 söderut från Schönhauser Allee, jag kör ogärna motorcykel i centrala Berlin, stationen påbörjad 1910, den första kilometern går över jord som *Hochbahn* på väldiga grönlackerade järnfundament, sedan ner i mörkret, min spegelbild i fönstret, långt svart hår, kort gråsprängt skägg, motorcykeljacka-jeans-boots-kamera i en rem runt halsen, passerar Alexanderplatz, tåget rullar vidare i sydvästlig riktning, banarbeten pågår och därför byte på Gleisdreieck, följt av den korta sträckan till Nollendorfplatz i stadsdelen Schöneberg, där Isherwood tillbringade merparten av sin tid.

Nollendorfplatz började anläggas 1864. Namnet hyllar tyskarnas seger över Frankrike vid slagen vid Kulm och Nollendorf 1813 – två böhmiska orter idag belägna i Tjeckien. De tyska trupperna anfördes av Friedrich von Kleist vars namn senare utökades med von Nollendorf, och det är efter honom som Nollendorfstrasse och Kleiststrasse i Schöneberg fått sina namn. Medan Kleiststrasse i Zehlendorf namngivits efter den självmördade poeten.

Schöneberg: en medeltida *Strassendorf* som fick stadsrättigheter 1898, och som inkorporerades med Berlin 1920 efter en våldsam tillväxt: från 4 555 invånare 1871 till 95 998 tjugonio år senare, för att kort före uppgåendet i huvudstaden räkna 175 093 själar – inledningsvis huvudsakligen välbeställd medelklass.

Tåget bromsar in och stannar i underjord, resan tar sammanlagt trettio minuter, stationen anlagd i omgångar 1902-15, och det första jag ser när jag kommer upp i den stora hallen är en affisch bakom glas som upplyser mig om att *Cabaret* åter har nypremiär den tjugosjätte juni – i det stora teatertält som sedan invigningen 2002 benämns *Tipi am Kanzleramt*; i nordöstra Tiergarten.

Cabaret. Jag undrar hur många gånger den har framförts, tror inte att tiotusen räcker. Vet bara att den första uppsättningen på Broadway från 1966 visades elvahundrasextiofem gånger. Och att den därefter satts upp i åtskilliga länder, spelats otaliga gånger.

DÅTID: TILLBAKABLICK

1918. Tyskland hade förlorat det vansinniga första världskriget, kejsardömet hade lagts till handlingarna, krigsskadeståndet tyngde och den våldsamma Novemberrevolutionen skakade landet.

I januari 1919 grundades både det tyska kommunistpartiet (KPD), och det tyska nazipartiet (NSDAP), vilket ledde till accelererande motsättningar mellan kommunister och högern. I Berlin bröt Spartakistupproret ut, följt av mordet på de röda spartakistledarna och antimilitaristerna Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht – mord som beordrades av den socialdemokratiske överbefälhavaren Gustav Noske, som i mars samma år även lät sina trupper döda omkring tolvhundra spartakister i stadens centrala delar, innan den socialdemokratiskt ledda Weimarregeringen kunde ta över styret den elfte augusti 1919.

Medan den judiske kemisten och entreprenören Julius Fromm (som ett tecken i tiden) öppnade sin första kondomfabrik, sedan han några år tidigare uppfunnit en transparent och säker gummi-hylsa *ohne störende Naht* – saluförd med varumärket Fromms Act, som snart skulle göra honom till en av Berlins rikaste män.

1920 startade Hitler kamporganisationen SA med Ernst Röhm som chef, och påföljande år tog Hitler över ledningen för nazipartiet.

Tysklands nederlag ledde till enorma krigsskadestånd, som tillsammans med den franska ockupationen av det industritäta Ruhrområdet urholkade ekonomin och skapade en hyperinflation som nådde sin kulmen hösten 1923 med ständigt roterande sedelpressar. Dollarn stod då i 4,2 miljoner mark, varpå regeringen först införde den nya och normaliserande valutan *Rentenmark* och året efter *Reichsmark* – varvid en ”ny” mark motsvarade en biljon så kallade *Papiermark*.

Hyperinflationen gjorde att miljontals tyskar kom på obestånd, samt att i synnerhet medelklassen gradvis tappade tron på det

demokratiska styrelseskicket, något som i sin tur fick nazistpartiet att växa.

Parallellt med den här utvecklingen florerade en utlevande subkultur, och man talade om *Det gyllene tjugotalet*, där adjektivet gyllene för många stod för ett hektiskt nöjesliv med prostitution, hämningslös sexualitet, droger och alkohol.

På 1920-talet uppskattade man antalet prostituerade i Berlin – proffs som amatörer – till omkring hundra tjugotusen kvinnor och trettiofemtusen män. Vidare fanns flera hundra så kallade nöjeslokaler spridda över hela staden. Många av dessa ”barer” var dessutom tillhåll för så kallade ringföreningar, som ursprungligen var en sorts hjälpgrupper – bildade 1890 för att stödja frigivna fångar – men som med tiden utvecklades till en regelrätt mafia med namn som Apachenblut, Libelle och Immertreu.

Gatuprostitution förekom över praktiskt taget hela staden, inte minst kring gallerian Passagen mellan Unter den Linden och Friedrichstrasse, dit även homosexuella män sökte sig. Liksom till buskarna i Tiergarten och offentliga pissoirer.

1924 öppnade den tjeckiske ”kafémannen” Ludwig Konecny en lokal kallad Eldorado på Kantstrasse 24 i Charlottenburg, och den efterträddes 1927 av Eldorado II på Lutherstrasse 30 i Schöneberg. 1931 tog han över fastigheten Motzstrasse 15, likaså i Schöneberg, en byggnad som tidigare rymt Grand Café Luitpold och därefter en rysk lokal. Här etablerades Eldorado III, och här fylkades bland annat Ernst Röhm och hans homosexuella umgänge.

Eldorado betjänade alla smakriktningar och betecknades ofta som transvestitlokal, medan andra ställen i kvarteren var inriktade på bdsm och vilda grupporgier. Utövandet av manlig homosexualitet var straffbar enligt paragraf 175, även om polisen blundade fram till 1933. Varpå lagen avskaffades först 1994.

En specialitet för Eldorado III var att man mot en inhandlad je-tong kunde få dansa med transvestiter, och den kändaste av dessa var dörrvakten Oskar Gades, född 1902, gripen för sin trans-

sexualitet flera gånger, och slutligen förd till koncentrationslägret Lichtenburg i Sachsen 1934 – där han avled fyra år senare.

Eldorado III på Motzstrasse före hösten 1932. Notera särskilt reklamtexten som ungefär betyder "här är det på riktigt"

Men det fanns naturligtvis också en lesbisk scen med såväl träffpunkter som prostitution i Berlin där det förmodades bo åttiofemtusen lesbiska kvinnor, vilket föranledde den stridbara lesbiska författarinnan Margarete Röllig (1878-1969) att ge ut guideboken *Berlins lesbische Frauen* (1928), där hon listar åtta tidningar och tidskrifter, tolv sociala klubbar, två skridskolag, ett nudistställe, tre klubbar för utomhussport, och femtio barer av vilka de tio hetaste låg i Schöneberg.

Tre år senare kom pseudonymen Curt Moreck med guiden *Lasterhafte Berlin* med fokus på lesbiska lokaler (nytryck 2018).

Tyskland hade ett stort kvinnoöverskott efter första världskriget,

och med så många stupade familjeförsörjare började – eller tvingades – allt fler kvinnor att förvärvsarbeta, varvid många för första gången fick en egen ekonomi, som i sin tur möjliggjorde en annan typ av livsföring. Inklusiv delaktighet i det hektiska nöjeslivet – lesbianism var ju inte straffbelagt.

Eldorado III låg i täten men det fanns gott om andra lokaler i Schöneberg, till exempel Hollandais, My Sonny Bar (tidigare Nollendorfklause resp. Matrosenklause), Monbijou, Laterne, Micky Maus Bar, Johnys, Garçonne, Dédé, Hohenzollerndiele, Nationalhof, Topp-Keller, Verona och Olala – de tre senare uttalat lesbiska. Jämte transställen som Silhouette på Geisbergstrasse 24, beskriven av Ernst Haffner i "gängromanen" *Blutsbrüder* (1932).

Röhm hängde ofta även på Silhouette, och där träffade den Berlinfödde brittiske journalisten Sefton Delmer honom i sällskap med en manlig SA-transvestit. Delmer och Röhm blev vänner, vilket i sin tur ledde till att Delmer som förste brittiske journalist fick intervjua Hitler (1931). Röhm och åtskilliga i hans krets sköts parentetiskt av SS 1934, medan Delmer bland annat ägnade sig åt brittisk *black propaganda* riktad mot Nazityskland under kriget.

En intressant detalj är också att kultureliten och delar av överklassen, oavsett sexuell läggning, gärna besökte homosex- och translokaler. För att "kittlas" av dekadensen; eller själva delta.

Droger tillhandahölls överallt. Kokain var på modet – inte minst på barerna, blev liksom heroin och morfin åtkomligt genom första världskrigets behandling av krigsskadade.

Fromms kondomfabrik expanderade, producerade 1926 tjugo-fyra miljoner kondomer om året – marknadsförda med den rimmade sloganen *Wenn's euch packt, nehmt Fromms Act*. Alltså ungefär: "när en häftig känsla griper tag i er, trä' på ett gummi från Fromm". Fromm hade vidare femhundra anställda, körde Berlins första Cadillac, och började nu att konstruera världens första kondomautomater.

Nollendorfstationen i Schöneberg med den ursprungliga kupolen som den såg ut fram till januari 1944; arkivbild från 1903. Hochbahnhof ritades av Wilhelm Cremer och Richard Wolffstein, medan den underjordiska stationen ritades av Alfred Grenander ungefär tjugotvå år senare.

Ungefär så kan man beskriva den värld Isherwood kom till och som han senare skulle skriva om, ett syndens näste – *die Hure Babylon* för att citera Bibeln och kåtbocken Döblin. Men tjugotalet var inte bara liktydigt med sexuell mångfald och tolerans, ty nu blomstrade också ett rikt och avantgardistiskt kulturliv med konstnärer som "de nysakliga" George Grosz och Otto Dix, vars verk brändes av nazisterna; jämte poeter, författare, förläggare, teaterfolk och progressiva gallerister som exempelvis Herwarth Walden (född Georg Lewin) – gift med Nell från Karlskrona och med lokal på Potsdamer Strasse 134 (enligt dåtida numrering).

Kultur. Vibrerande vid sidan av social misär, fattigdom, politiska motsättningar, våld och djupa klassklyftor.

DÅTID: ISHERWOOD I BERLIN

Berlin – som då var världens tredje största stad – var en magnet som ständigt attraherade. Hit reste många unga intellektuella engelsmän från så kallade fina familjer för att idka homosexuellt umgänge, och bakom Isherwoods besök låg en inbjudan från vännen och landsmannen W.H. Auden (1907-1973), som redan befann sig i staden – just omflyttad från Potsdamer Chaussee till en ny ”hyrestant” på Fürbringerstrasse 8 (döpt efter en teolog och politiker) i Kreuzberg: *50 yrds from my brothel*.

Isherwood, vars far var överstelöjtnant – stupad vid Ypres under första världskriget, hade tidigare levt tillsammans med den franskfödde men naturaliserade brittiske violinisten André Mangeot (1883-1970) i London, hunnit få boken *All the Conspirators* (1928) och en del smärre texter publicerade, följt av påbörjade men avbrutna medicinstudier.

I mars 1929 anlände Isherwood till Berlin, etablerade snart ett kort förhållande med boxaren Bubi Szczeny. I augusti samma år hade Brechts *Die Dreigroschenoper* urpremiär, och i oktober publicerade Alfred Döblin sin monumentala storstadsroman *Berlin Alexanderplatz*, och bara någon vecka senare kraschade börsen i New York varvid världsdepressionen var ett faktum – med växande arbetslöshet. Om denna period, och hur depressionen drabbade Tyskland, skrev exempelvis Hans Fallada romanen *Kleiner Mann – was nun?* (1932), som blev en pyramidal succé.

Från början var det meningen att Isherwood blott skulle vistas i Berlin ett par veckor – sannolikt hemma hos Auden – men i själva verket blev det tre besök i staden med mellanliggande uppehåll i England, innan han i november samma år bestämde sig för att stanna på obestämd tid. Med privatlektioner i engelska som födkrok, parat med eget skrivande.

I juni 1929 for Auden tillbaka till England för att bli lärare. Då hade han vistats i Berlin ungefär nio månader – dock återvände

han kort sommaren 1930 för att hälsa på. Och i samma veva passade Isherwood på att bjuda in sin vän den blivande författaren Stephen Spender (1909-1995), som tillfälligt bodde i Hamburg, och som nu slog sig ner nära Motzstrasse; oklart hur länge. Bland besökarna fanns också skol- och studiekamraten Edward Upward, kommunist och blivande författare som debuterade 1938.

När Isherwood återkom till Berlin bodde han hos den homosexuella arkeologen Francis Turville-Petre i hörnet In den Zelten-Beethovenstrasse. Här bodde även Willi Münzenberg och fastighetens ägare, den judiske sexualforskaren doktor Magnus Hirschfeld (1868-1935); själv homosexuell och avskydd av nazisterna.

Isherwood stannade i Hirschfelds hus till oktober 1930, för att därefter under ett par månader bo tillsammans sina älskare: först hos femtonåringen Walter Wolf (Otto Nowak i berättelserna) och dennes föräldrar i en fuktig och trång lägenhet på femte våningen mot den fjärde bakgården på Simeonstrasse i Kreuzberg, i boken kallad Wassertorstrasse – *a deep shabby cobbled street*.

Simeonstrasse var en privatgata som anslöt till Wassertorstrasse, anlagd 1869 och struken ur gaturegistret 1959 i samband med nyanläggningar efter krigets bomber. Alltså måste Isherwood, med tanke på hur kvarteren då såg ut, ha passerat den judiske ingenjören Efim Wechslers metallvarufabrik på Wassertorstrasse 14 – en fabrik som nazisten Walther Sommerlath fick ariserad (i praktiken nästintill en stöld med lagligt stöd) i april 1939, för att därefter producera krigsmaterial till Hitler; något som hans dotter drottning Silvia senare ihärdigt förnekade när sanningarna nådde Sverige.

Att Wassertor heter *Watergate* på engelska är en pikant tillfällighet. Liksom att minst tre av Hitlers ättlingar idag bor i USA. En heter till råga på allt Adolf, psykolog på Long Island, född 1949.

Efter Simeonstrasse kom Admiralstrasse 38, även den belägen i Kreuzberg, och ungefär nu började Isherwood och Auden att begå ”pojkbaren” Cosy Corner (Alexander Casino i berättelserna) på Zossener Strasse 7 – efter staden Zossen i Brandenburg.

Verklighetens Cosy Corner var ursprungligen en restaurang som hette Noster och som förvandlats till ett raggställe med entré bakom ett tjockt läderförhänge – senare beskriven av Isherwood i den självbiografiska boken *Christopher and his kind* (1976).

Nothing could have looked less decadent than the Cosy Corner. It was plain, homely and unpretentious. Its only decorations were a few photographs of boxers and racing cyclists, pinned up above the bar. It was heated by a big old-fashioned iron stove. Partly because of the great heat of this stove and partly because they knew it excited their clients, the boys stripped off their sweaters or leather jackets and sat around with their shirts unbuttoned to the navel and their sleeves rolled up to the armpits.

Här låg Cosy Corner – "rövknallarnas dröm", enligt Auden.

Från Kreuzberg gick boendet vidare till Nollendorfstrasse i Schöneberg, där Isherwood fick rum som inneboende i nummer sjutton – på andra våningen och med fönster mot gatan hos fru Meta Thureau. Det var kort före jul 1930, och han beskrev själv det omgivande gaturummet som tungt och högtidligt med källarbutiker under *top-heavy balconied façades, dirty plaster frontages embossed with scroll-work and heraldic devices*, byggnader befolkade av en ”bankrutt medelklass”.

Meta Thureau har bevisligen existerat och haft inneboende. Hon fanns upptagen i Berlins adressböcker (*Adressbücher*) som *Privatiere*, som vanligtvis betyder pensionär men som också kan antyda prostitution, och det var utifrån hennes våning och dess invånare som Isherwood senare spann sina huvudsakligen självbiografiska berättelser, som tillsammans bär namnet *Goodbye to Berlin*. Men då hade han först låtit fru Thureau byta namn till fröken Schröder och försett henne med en historia som med all sannolikhet också speglade verkligheten: fröken Schröder hade sett bättre tider då hon hyst så kallat fint och betitlat folk, men fann sig nu klämd av den växande depressionen efter börskraschen och fick ta de inhysingar som fanns: en hora, en nazianstucken joddlerska, en bartender och en resande. Samt den nye hyresgästen *Herr Issyvoo* som hon tveklöst inlemmade i kategorin ”fint folk”.

När Isherwood flyttade in i huset fanns där trettio lägenheter fördelade på en huvudbyggnad med fasad mot gatan och ett gårds-
hus – dessutom låg det ett advokatkontor i bottenvåningen mot Nollendorfstrasse. Vidare hade säkerligen flera av hushållen inneboende – liksom fru Thureau.

De reguljära hyresgästerna i fastigheten var förutom advokaten – enligt de officiella adressböckerna – en förvalterska, en garageföreståndare, fem änkor, fem fruar, två kockar, en tjänsteman, en manglerska, fyra *Privatiere*, en rentier, en posttjänsteman, en köpman, en husvärd, en spårvagnsförare, en arbetare, en fröken,

en affärsledare, en polismästare, och en prokurist. Av dessa hade nästan alla typiska tyska efternamn, varav ett sannolikt tydde på ett judiskt hushåll. Som i så fall skulle kunna vara den judinna som Isherwood kallar Glanterneck, och som bodde i våningen under honom i den första av berättelserna. Däremot fanns det sammanlagt minst fjorton judar i grannfastigheterna 13, 19 och 28 – de flesta troligen inneboende eller medvetet anonyma, eftersom merparten av deras namn inte finns upptagna i de ytterst grannliga adressböckerna. Som i digitaliserad form spänner från 1799-1943.

Verklighetens Isherwood befann sig nu i hjärtat av Schöneberg, där han fyllde sina dagar med privatlektioner, och kvällarna med barbesök och erotik – föredrog att ligga med mycket unga tyska män ur arbetarklassen; av vilka många var arbetslösa, hade flickvänner – och behövde en intäkt. Han träffade vidare människor i allmänhet, lyssnade på vardagliga samtal, besökte vänner, iakttog sin omgivning, noterade en växande nazifiering, semestrade på Rügen med Otto och Peter (som i verkligheten hette Walter Wolf och Stephen Spender), arbetade med den planerade romanen *Mr. Norris Changes Trains*, och förde hela tiden dagbok.

I am a camera with its shutter open, quite passive, recording, not thinking. Recording the man shaving at the window opposite and the woman in the kimono washing her hair. Some day, all this will have to be developed, carefully printed, fixed. (Första sidan i Goodbye to Berlin)

Isherwood är berättarjag i boken om Mr Norris, fast nu kallade han sig William Bradshaw (som var hans två andra dopnamn), bosatt på fröken Schröders pensionat, och med privatlektioner i engelska som levebröd. Förebilden för Mr Norris – en mystisk agent fiktivt bosatt på den närbelägna Courbièrestrasse (efter en hugenottgeneral i preussisk tjänst) – var den homosexuelle författaren Gerald Hamilton (1890-1970), som bedrev någon sorts

politiskt fixeri i Berlin under Weimartiden, bland annat tillsammans med den tyske KPD-aktivisten och förläggaren Willi Münzenberg, som i boken fått namnet Ludwig Bayer. En man som även gav ut tidskriften *Arbeiter-Illustrierte-Zeitung*, vars omslag ofta utgjordes av geniala antinazistiska fotomontage signerade John Heartfield – född Helmut Herzfeld (1891-1968).

Hamilton besökte ofta Isherwood och påstår sig också ha bott i lägenheten, vilket dock inte går att fastställa med säkerhet.

1931 lärde Isherwood känna sångerskan och den blivande skribenten Jean Ross (1911-1973), som arbetade på en nattklubb som Isherwood kallade Lady Windermere (efter en pjäs av Oscar Wilde) – och samma år ökade Fromm sin kondomfabrikation till femtio miljoner så kallade *Gummischwämme*.

Jean Ross växte upp i Egypten, där hennes skotske far arbetade som bomullshandlare. Hon föddes antingen i Aberdeen eller i Alexandria, flyttade vid omkring nitton års ålder till Berlin för att söka sin utkomst i nöjesvärlden, och var vidare aktiv kommunist genom hela livet.

Bekantskapen med Isherwood gjorde att hon – sedan horans rum blivit ledigt – flyttade in som inackordering i lägenheten, som vän och inget annat, och denna färgstarka unga kvinna som tycktes leva på *Prairie Oysters* (råa ägg sammanrörda med Worstershiresås) förvandlade Isherwood senare med sin penna till Sally Bowles. I vars omgivning vi möter ett veritabelt galleri av udda personer, från älskare som kommer och går, till genuina bondfångare och stridslystna kommunister.

Det finns alltså två parallella skeenden, dels det som den verkliga Isherwood verkligen gjorde i Berlin, och dels det som berättelsernas Isherwood förtäljer men som i stora stycken dock troligen är självbiografiskt, även om de sexuella utlevelserna nästan helt reducerats till antydningar i hans böcker. Dessutom ska man minnas att alla personer, barer, nattklubbar och så vidare har

verkliga förebilder – men har fått helt nya namn när de sattes på pränt.

Den trettonde mars 1932 träffade Isherwood sin blivande älskare den sjuttonårige Heinz Neddermeyer men om denne nämns ingenting explicit i Berlinberättelserna – ej heller har jag lyckats utforska hans bakgrund, vet bara att det fanns tolv hushåll med det efternamnet i Berlin 1931/32. Dock kan han eventuellt ha varit gatsopare, eller ”kökspojke” hos Hirschfeld.

Flera av de lokaler Isherwood besökte går att spåra. Alexander Casino hette som jag tidigare nämnt Cosy Corner, och man vet att han förutom Eldorado III frekventerade gamla Kleist-Kasino på Kleiststrasse 15, och just den lokalen anses vara en av Europas äldsta bögbarer – etablerad redan 1921.

Ett annat ställe där Isherwood lär ha setts var Café Dorian Gray på Bülowstrasse, baren uppkallad efter Oscar Wildes roman och gatan efter ytterligare en greve och general, och i denna lokal väx-lades mellan lesbiska och homosexuella temakvällar – medan onsdagarna vigdes åt mixad S/M.

Däremot har jag inte lyckats finna förebilden till den flitigt besökta tillika påhittade lokalen Troika i Westend – *much larger and grander than I had expected*, där bartendern Bobby arbetade – modellerad efter en av Isherwoods rumsgrannar – en man som även förekommer ett flertal gånger i *Mr. Norris Changes Trains*. Men å andra sidan fanns det gott om nöjesställen i Berlin...

Människor passerar hela tiden revy genom Isherwoods berättelser. Således kan vi exempelvis läsa om lilla fröken Hippie Bernstein i affluenta Grunewald, en inte alltför intresserad elev vars föräldrar bjöd på mat och konstaterade att dotterns lärare dessutom fick betalt för att äta, eftersom det konverserades under måltiden.

Mellan möten och vardagliga iakttagelser tränger också den politiska situationen fram i texterna. I Norrisboken ges detaljerade beskrivningar av de arbetslösas tröstlösa vardag och om kommunister som nattetid målar Thälmannslagord på husväggarna. Medan vi i *Goodbye to Berlin*:s näst sista text hör hur den nazi-anstuckna joddlerskan, efter att ha bevittnat hur ett gäng nazistiska råskinn misshandlat judar och krossat judiska skyltfönster på Leipziger Strasse en oktoberkväll 1930, förtjust konstaterar.

Serves them right! ...This town is sick with Jews. Turn over any stone, and a couple of them will crawl out. They're poisoning the very water we drink! They're strangling us, they're robbing us, they're sucking our life-blood! Look at all the big department stores: Wertheim, K.D.W., Landauers'. Who owns them? Filthy thieving Jews!

Varuhuset KaDeWe står fortfarande på Tauentzienstrasse sedan 1907, gatan uppkallad efter en greve och general 1864, medan Wertheim bombades. Fast Landauers' är en fiktion baserad på Kaufhaus Nathan Israel på Spandauer Strasse; bombat 1943.

Isherwood umgicks i familjen Israel, varvid sonen Wilfried (som även var med på Rügen) gavs namnet Bernhard Landauer i berättelsesamlingen. Alltså åter äkta människor och skeenden som nödtorftigt anonymiserats.

I oktober 1932 överlämnade SA-sympatisören Ludwig Konecny Eldorado III till en SA-avdelning – sannolikt för att undvika ett ingripande för brott mot det dansförbud som myndigheterna infört några månader tidigare, och som gjorde det olagligt för personer av samma kön att dansa med varandra.

Konecny hade vidare sociala ambitioner, drev – av ren välvilja – ett soppkök i Berlin för att mildra de mindre bemedlades hunger.

1932 stoppades också *Der Eigene*, världens första bögtidning, som då utgivits i Berlin av Adolf Brand sedan 1896. En man som

liksom Hirschfeld kämpade för homo- och bisexuellas rättigheter; dödad av brittiska bomber 1945.

Eldorado sedan SA tagit över hösten 1932

Efter den heta sommaren 1932 kom iskall vinter. Fler och fler SA-män sågs på gatorna, judar och homosexuella trakasserades öppet, klubbar stängdes, hakkorsflaggor pryddes Eldorado III, det var demonstrationer och motdemonstrationer. Isherwood skriver att han undervisade en före detta polischef (kanske hans granne?), en lärare och en ung ingenjör i engelska, samtidigt som han i slutet av januari 1933 noterade att det varken var polisen, armén eller nazisterna utan arbetarna som var *the real masters of Berlin*.

Berlin was in a state of civil war. Hate exploded suddenly, without warning, out of nowhere; at street corners, in restaurants...Knives were whipped out, blows were dealt with spiked rings, beer-mugs, chair-legs or leaded clubs... (ur Mr. Norris Changes Trains)

En vecka senare bildade Hitler regering med Hugenberg. *Nobody thinks it can last till the spring*, menade Isherwood optimistiskt – och kanske även en aning motsägelsefullt med tanke på allt han sett. Varefter det var dags att packa väskan och lämna Berlin i början av april. Men i slutet av månaden var han dock tillbaka och stannade till den trettonde maj, då han avreste tillsammans med Heinz, dagböcker och den påbörjade romanen om Mr Norris.

Kanske övergav de Berlin för att de kände av trycket mot homosexuella. Men om det var den verkliga orsaken förblir en gissning.

Schöneberg var en kulturtät stadsdel där Isherwood mycket väl kunde ha stött på en lång rad kända personer, bofasta eller besökare: Else Lasker-Schüler, Lesser Ury, Samuel Fischer, Erich Kästner, Alfred Döblin (som gavs ut av Fischer), Bert Brecht, Johannes R. Becher, Gottfried Benn och bröderna Herzfelde-Heartfield. I närheten låg även Herwarth Waldens berömda konstgalleri *Der Sturm* fram till 1932, då Walden flydde till Moskva.

Åtskilliga i den dåtida kultureliten hängde också på Eldorado där man av och till exempelvis såg Magnus Hirschfeld och hans älskare tillika medarbetare Karl Giese, liksom George Grosz, Otto Dix och Ernst Fritsch, vilka alla målat "Eldoradomotiv".

I romanen *Den bästa dagen är en dag av törst* (2013) av svenska Jessica Kolterjahn påstås vidare Karin Boye ha frekventerat Eldorado kort innan SA tog över byggnaden.

Vid den här tiden, omkring 1931-32, söp Fallada upp ett gigantiskt förskott på femtiotusen riksmark i Berlins nöjeskvarter – och kan således ha befunnit sig i Isherwoods *Kiez* (stadsdel) under en eller flera rusiga nätter. Men de kan också ha setts när Fallada besökte Rowohlts förlag sjuhundra meter från Isherwoods rum. Vidare kan de eventuellt ha passerat varandra på Rügen. Fallada var ju där åtskilliga gånger, och Isherwood tillbringade somrarna 1931 och 1932 på ön. Även om jag personligen inte tror att Fallada ens skulle ha brytt sig om Isherwood och hans vänner.

Det är också möjligt att Isherwood hörde Claire Waldoff, och hann uppleva Marlene Dietrich på Eldorado II, innan den senare for till USA i april 1930. Den firade lesbiska nakendansösen Anita Berber såg han dock aldrig, eftersom hon dog av en överdos kokain 1928; efter att ha gästspelat i Beirut.

Ej heller mötte han bildkonstnären Francis Bacon som kom till Berlin 1927 för att knulla killar, och som dröjde några månader i metropolen; som gäst på fina Hotel Adlon, ompysslad av en av sin fars (smyg)homosexuella vänner. Som parentetiskt skulle försöka "bota" Francis från hans homofili (!); dock träffades de i London.

Däremot lärde Isherwood känna författarna Klaus Mann och E.M. Forster, båda homosexuella, samt ockultisten med mera Aleister Crowley som var lierad med Gerald Hamilton.

Av här uppräknade tyska kulturpersonligheter valde Kästner, Fallada, Dix, Fritsch och Benn att stanna kvar i Nazityskland; den senare såväl antimarxist som inledningsvis regimvänlig.

En sista undran kvarstår: hur kunde unga män som Isherwood, Auden och Spender ha råd att leva utomlands åravis? Utan nämnvärda inkomster. Och dessutom ha pengar till semesterresor och hundratals möten med prostituerade ynglingar.

Förvisso kom de tre från familjer i segmentet mellan medelklass och övre medelklass men jag får ändå inte ihop det. Spender bodde till exempel långeliga tider på ett hotell på Innocentiastrasse i den mondäna Hamburgstadsdelen Harvestehude, och samtidigt restes det flitigt; och festades.

Prisnivån var i och för sig, även om man tar penningvärdets förändringar i beaktande, väsentligt mycket lägre än i samtidens Europa men det skapar ändå funderingar – idag skulle ingen ordinär men duktig skribent kunna leva på samma sätt utan privatförmögenhet, och allra minst i karriärens begynnelse.

Jag låter frågan förbli obesvarad. Noterar blott att Isherwood

fick fem riksmark för sina engelsklektioner och att hyresrummet kostade femtio riksmark i månaden – en riksmark motsvarar i dagens penningvärde ungefär knappt trettio svenska kronor. Fast kanske kom det trots allt en slant hemifrån med jämna mellanrum.

Slutligen: efter att ha studerat Isherwoods amerikanska *diaries* hävdar den amerikanske homosexuelle författaren Edmund White, som bland annat skrivit *The Joy of Gay Sex*, att han hyste anti-semitiska åsikter; samt var hypokondriker och misogyn (*The Guardian* 2012-06-01).

För egen del (fast jag kan ha fel) förvånas jag alltid när jag läser Isherwoods Berlinterexter att han blott noterar och aldrig handgripligt tar ställning till ondskan i hans närhet, trots umgänget med män som antinazisten Willi Münzenberg och andra med ungefär samma politiska grundsyn; som om han blott och själviskt enbart är intresserad av sina egna utlösningar. Vilket ju var den enda orsaken till hans (och många andra brittiska bögars) Berlinbesök. Bort från det snöpta och perfida England till en värld där man kunde knulla mycket unga tyska pojkar *en masse* mot betalning utan att omgivningen stördes. *Happy go lucky*, och inga eller få bindningar. Inget nämnvärt "kärlekskutter" utan bara pang-upp-i-röven i utbyte mot en tia, grovt och köttigt. Ungefär fyrahundra olika pojkar och ynglingar lär han ha hunnit med i Berlin. Och det var viktigt att de var just tyskar, minns hans mer sentida amerikanske partner porträttmålaren Don Bachardy i *The Guardian* 2010.

The troops of likely lads he sampled were all candidates for the role of "The German Boy, the representative of his race"; he wanted, literally, to embrace "the mystery-magic of foreignness".

Så var det, och det måste ha varit ett himmelrike för Isherwood och hans likasinnade landsmän; som Auden och Spender.

Eja ginge de ursprungliga dagböckerna från Berlin att finna!

DÅTID: FINAL

Situationen hårdnade efter Hitlers makttillträde, och den tjugotredje februari 1933 stängdes merparten av Berlins minst tvåhundra sexställen. En del lyckades dock och försiktigt leva vidare, däribland ett hak som hette Sodtkes men kallades ”Mulackritze” (Mulack efter en murare på 1600-talet och *Ritze* som är ett vulgärt ord för vagina) i det påvra Scheunenviertel nära Alexanderplatz.

Trettio två lokaler i Östberlin, inklusive Mulackritze, överlevde kriget men stängdes 1951/52 av DDR-myndigheterna.

Nazisterna hade alltså bannlyst det dekadenta nöjeslivet men gjorde trots det ett pragmatiskt undantag och lät homosyktan Kleist-Kasino återöppna under Olympiaden 1936 till båtad för rövkåta sportmän – för att ånyo stängas 1937.

Antalet etablissemang kan dock diskuteras. Auden hävdade till exempel att det fanns *170 male brothels under police control* – trots att manligt homosexuellt umgänge var förbjudet.

Parentetiskt dömdes årligen omkring åttahundra män för homosexualitet i hela Tyskland under perioden 1927-32; en siffra som tiodubblades under de följande åren.

Förföljelserna av HBTQ-personer, judar och oliktankande tilltog, och samtidigt började allt fler intellektuella att lämna landet.

Den tjugosjunde februari 1933 brann Riksdagshuset, och den sjätte maj stormades Magnus Hirschfelds bostad och sexologiska institut, vars bibliotek konfiskerades. Hirschfeld själv befann sig utomlands och undkom, och den tionde maj flammade bokbålet på den öppna platsen framför Operan. Och i juli samma år flydde den förre Eldoradoägaren *der Grosscafetier* Konecny till Tjeckoslovakien, efter att ha hamnat i onåd hos SS. Flykten skapade stora rubriker, och senare fortsatte han – enligt rykten – till Australien, där det fortfarande lär finnas barn eller barnbarn.

Resten är samtidshistoria: total nazifiering av samhället, arisering av judiska företag, Österrikes så kallade anslutning, en

förödande kristallnatt, krig, deportation av judar, utrotningsläger, det tredje rikets fall, fyrmaktsockupation och Tysklands delning 1949 i två stater; med fortsatt närvaro av ockupationstrupper. De ryska lämnade östra Tyskland först 1994, medan västtrupperna alltså finns kvar i landets västra del. Ungefär fyrtyotusen soldater, huvudsakligen amerikaner.

För Isherwood och Heinz började ett flerårigt vagabondage – inlett med Prag-Wien-Athen-Marseille-Paris, och från oktober 1934 och förmodligen minst ett halvt år framåt bodde de på Classensgade 65 på Österbro i Köpenhamn; i samma kvarter som Stephen Spenders bror kartografen Michael (1906-1945) och hans hustru.

1935 utkom *Mr. Norris Changes Trains*, och resandet fortsatte: Sintra i Portugal med Auden, Spender och dennes älskare Tony Hyndman, och senare gick färden vidare till Belgien och Holland.

1937 greps Heinz i Luxemburg för något myndigheterna kallade ”ömsesidig onani”. Han utvisades som ”oönskad främling” till Tyskland, där han fängslades för att ha smitit från militärtjänsten, och gifte sig senare för att undkomma straff för sin homosexualitet. För att, så vitt jag vet, fortsätta livet som fabriksarbetare i Östberlin efter kriget.

I januari 1938 reste Isherwood och Auden med båt till Shanghai för ett bokprojekt, följt av en rundresa i USA och därefter hem till England, varpå de i januari 1939 åter avseglade till Amerika.

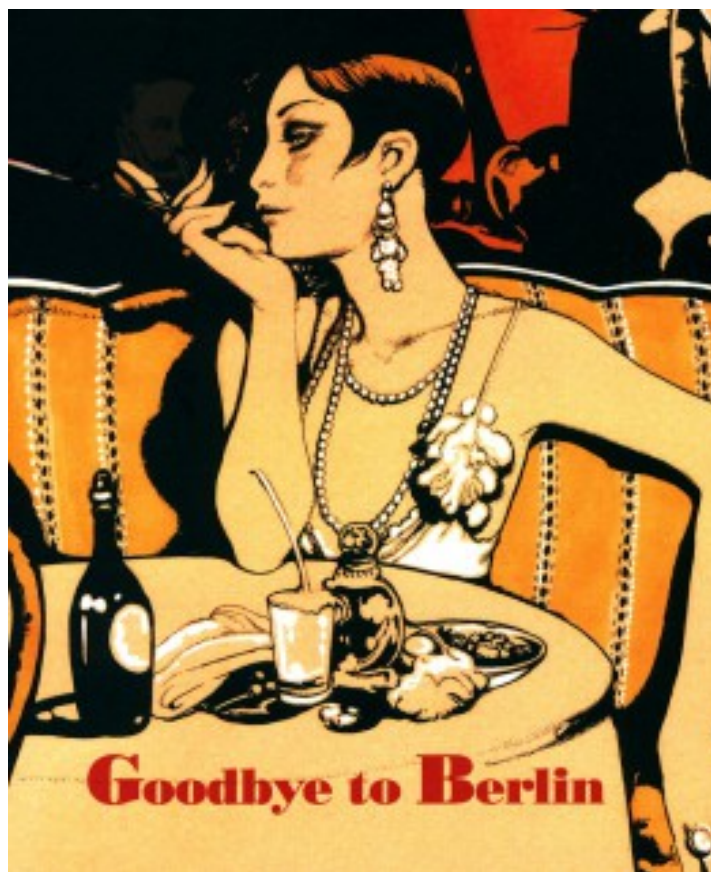
Isherwood slog sig ner i Californien, färdigställde sina Berlin-texter – publicerade som *Goodbye to Berlin* i London samma år – och 1949 kom den tyska översättningen: *Leb wohl, Berlin*.

Det promiskuösa livet fortsatte i USA, han hade ett förhållande med fotografen Bill Caskey, och lärde känna den kände prostituerade Denny Fouts samt författarna Aldous Huxley och Truman Capote; den senare inspirerad av Sally Bowles när han skapade huvudpersonen Holly Golightly i *Breakfast at Tiffany's* (1958).

1951 gjorde Isherwood ett kort besök i Berlin och träffade sin

gamla hyresvärdinna Meta Thureau – samt noterade att bögsyltan Kleist-Kasino öppnat året innan i nya lokaler på Kleiststrasse 35. Snett över gatan från den tidigare adressen.

Nu var antalet homoställen betydligt färre än tidigare, och det var först i början av 1970-talet som scenen började växa; i väst.

Isherwoods Berlinter ledde snart till ett flertal sceniska arbeten.

1951 kom Broadwaypjäsen *I am a Camera*, som filmatiserades fyra år senare med Julie Harris som Sally Bowles i båda versionerna, och 1966 följde musikalen *Cabaret* som blev film 1972 med Liza Minnelli (f. 1946) som Sally Bowles i såväl musikal som film – den senare belönad med åtta Oscars 1973.

Cabaret. Musikalens och filmens Kit Kat Club nämns aldrig med detta namn i Isherwoods Berlinter, där den istället kallas Lady Windermere – med Eldorado som förebild. Dessutom beskrivs

Isherwood som bisexuell och heter Cliff Bradshaw på scenen och Brian Roberts på duken; den senare spelad av Michael York. Ej heller omnämns musikalens och filmens berömde konferencier i berättelserna, *the emcee*, gestaltad av Joel Grey (f. 1932). Han med den numera klassiska – tillika framsjungna – hälsningen:

Willkommen, bienvenue, welcome!
Fremde, étranger, stranger
Glücklich zu sehen, je suis enchanté
Happy to see you, bleibe, reste, stay

Willkommen, bienvenue, welcome
Im Cabaret, au Cabaret, to Cabaret

1953 träffade den då fyrtionioårige Isherwood den adertonårige konststudenten Don Bachardy (f. 1934) med vilken han – mellan stormiga undantag – sammanlevde livet ut.

Isherwood blev amerikansk medborgare 1946, och skrev under sina amerikanska år omkring trettio böcker, plus tusentals dagbokssidor. Dessutom medverkade han med ett fyrtiotal artiklar i den hinduistiska Ramakrishnaorganisationen Vedanta Society of Southern California:s publikation *Vedanta and the West* mellan 1943 och 1969. Varefter prostatacancer ändade hans liv 1986.

Dagböckerna publicerades senare postumt i tre volymer.

Hans livspartner Bachardy lever, när detta skrivs (2019), kvar i deras gemensamma bostad i Santa Monica i Californien.

Stephen Spender fullbordade sin Berlinroman *The Temple* i början på 1930-talet, gick med i kommunistpartiet, rapporterade från det spanska inbördeskriget och gifte sig, följt av en akademisk och litterär karriär; adlad 1983. Och upprätthöll samtidigt en enorm bekantskapskrets som bland annat inbegrep Virginia Woolf, T.S. Eliot, W.B. Yeats, Dylan Thomas och Raymond Chandler.

The Temple kunde dock först publiceras 1988 på grund av sitt homoerotiska innehåll.

Goodbye to Berlin publicerades av Hogarth Press, ägd av Virginia Woolf och hennes make. Förlaget, knutet till Bloomsburygruppen, gav ut flera böcker från kretsen kring Isherwood.

Om den dåtida lesbiska scenen i Berlin finns vidare Anna Elisabet Weirauchs romantrilogi *Der Skorpion* (1919, 1921 och 1931) – då hon bodde på Zietenstrasse 16 i Schöneberg.

En realistisk och litterär skildring av det slabbiga horeriet vid Unter den Linden/Friedrichstrasse – parad med droger och tröstlöshet – inflationsåret 1923 finns i Falladas *Wolf unter Wölfen* (kapitel 5) utgiven 1937.

Det frekvent förekommande ordet *Kasino/Casino* betyder inte ”spelhåla” utan sällskapslokal, officersmäss och personalmatsal.

Inredningen i den beramade " knull- och gangstersyltan" Mulackritze – baren med disk och tillbehör jämte en *Hurenstube* med säng och redskap – räddades av den kände transvestiten Lothar Berfelde (Charlotte von Mahlsdorf) när huset revs 1963 och kan idag beses – återuppbyggd – på *Gründerzeit* museet i Mahlsdorf i den östligaste delen av Berlin.

Det var för övrigt i kvarteren kring Mulackritze som Alfred Döblin hämtade stoff till sin roman *Berlin Alexanderplatz*, och här fann också konstnären Heinrich Zille många av sina motiv.

Kondomkungen Fromm (1883-1945) fick sin fabrik ”lagligt stulen” (ariserad) av familjen Göring 1938 – och gavs tillstånd att resa till England. Varefter en av hans söner tvingades köpa tillbaka det egna varumärket från Görings efterlevande 1947.

Jean Ross, förebilden för Sally Bowles, var slutligen föga smickrad av att figurera i bok och skådespel.

Här på Fürbringerstrasse bodde Auden – ett stenkast från Cosy Corner – och här härbärgerades med största sannolikhet Isherwood i början av hans Berlinter. Då "Berlin meant Boys". (Isherwood skrev själv Boys med versalt B för att understryka sitt intresse).

NUTID: VANDRING

U-Bahnhof Nollendorfplatz. Här måste Isherwood ha stigit på och av åtskilliga gånger.

Minns det lästa. Stationen hade tidigt, precis som nu, både en *Hochbahn* och underjordisk trafik, delvis bombad i slutet av januari 1944. Då bland annat den eleganta kupolen från 1902 demolerades, liksom åtskilliga byggnader runt stationskomplexet.

Med Röda arméns framryckning stängdes all tunnelbanetrafik den tjugofemte april 1945 men redan den fjortonde maj – tolv dagar efter stadens kapitulation – hade ryssarna fått igång de första tågen, öppnat trettio av hundratvå stationer, och den tjugofjärde juni kunde Nollendorfstationen börja användas, inledningsvis med begränsningar. Den fjärde juli kom de första västallierade trupperna till den dittills helt Sovjetkontrollerade huvudstaden, varvid Schöneberg enligt fyrmaktsbeslut inlemmades i den samtidigt upprättade amerikanska sektorn. Och så skulle det förbli till månaderna efter murfallet, då de båda tyska staterna återförenades.

1972 stängdes *Hochbahnhof* på grund av bristande lönsamhet (!) och av den överjordiska stationsdelen blev *Trödelmarkt* – loppmarknad – där man nyttjade de gamla vagnarna som saluplatser.

Ungefär samtidigt började den homosexuella scenen i Västberlin att svälla, sedan BRD inlett en mer liberal tolkning av lagarna. Men här var DDR snabbare, och redan 1963 öppnade den statliga (!) baren Schoppenstube – som snart blev bögaras vattenhål – på Schönhauser Allee 44, följt av Mocca-Bar (idag Besenkammer) på Rathausstrasse, och fem år senare strök DDR lagen från 1871. Schoppenstube fanns för övrigt kvar till 2013.

1989 sattes ett *Denkmal* av sten upp på Nollendorfstationen, till minne av de homosexuella som mördades av nazisterna – en triangel med orden *TOTGESHLAGEN TOTGESCHWIEGEN*.

Minnestavla av sten över fängslade och mördade homosexuella under nazitiden, uppsatt 1989 och kompletterad med en bronsplatta 1993.

Den trekantiga stenen efterbildar det tygmärke som homosexuella koncentrationslägerfångar tvingades bära – uppskattningsvis minst tiotusen, av vilka omkring hälften avled/dödades.

1993 lades loppmarknaden ner och en total uppfräschning av stationen påbörjades, och först sex år senare kunde kupolen återställas – i förenklad form över den tristbruna huslådan. Finansieringen löstes med hoptiggda medel bekräftande den förre regerande och socialdemokratiska – tillika öppet homosexuelle – borgmästaren, juristen Klaus Wowereit:s (f. -53 i Västberlin) uttalande från 2003 att *Berlin ist arm aber sexy*. Och sex är vad dessa kvarter fortfarande handlar om, förvisso med en paus under krig och återuppbyggnad men området runt Nollendorfplatz är i högsta grad alltiämt navet i en utlevande och hedonistisk gaymiljö, precis som under åren fram till *die Machtübernahme*. Isherwood och hans vänner skulle med andra ord ha känt igen sig och trivts vid en hypotetisk återkomst.

Stationen: ankomsthallen, omritad av Alfred Grenander från Skövde och uppförd 1926 överlevde kriget, och jag registrerar, är en *camera with its shutter open*, och det jag först ser är ett standardiserat *Schnellimbiss*, en asiatisk matkiosk, en saluvagn som kallar sig ”Karls jordgubbar”, en tidningskiosk, trafikbolaget BVG:s glasade informationsavdelning och ett gäng automater; plus en nord- och en sydutgång i vars närhet det pågår byggarbeten.

På en av väggarna, precis under innertaket, fångar ögat en enkel keramisk jugenddekor i original. En överlevare.

Man kan likna Nollendorfplatz vid en oval, vars mitt är stationen. Mot detta nav kommer Kleiststrasse från Wittenbergplatz i väster och Bülowstrasse från öster – båda ganska stora och breda gator. Från norr möter Einemstrasse navet, från nordost kommer Else-Lasker-Schüler-Strasse, från söder Maassenstrasse, från sydväst Motzstrasse, och söder om Motzstrasse löper Nollendorfstrasse ut från Eisenacher Strasse fram till Maassenstrasse. Och ett stycke väster om Motzstrasse heter gatorna Fugger, Kalckreuth, An der Urania och Martin-Luther, och därmed är kartbilden skäligen

förklarad. Däremot vet jag inte om den sexuella hedonismen var lika grov och rå då som nu; med *Gewaltsex* och rubbet.

Här och nu börjar en vandring, och jag väljer den södra utgången för det är från den sidan man bäst når Isherwoods dåtida viste.

Precis utanför stationen finns en liten plantering, den skulpturala men torra Nickelmanbrunnen från 1904, en reklamskylt för den svarta och storsäljande löskuken Dildoking, några träd och en stensatt yta, och på gräset ligger en däckad äldre a-lagare och sover, skäggig och allmänt skitig. Bredvid honom sitter fem *Obdachlose*, hemlösa – troligen husockupanter, i trettioårsåldern och pokulerar, män och kvinnor som grundar morgonfyllan med öl och billig söt vermouth, och förbi detta mänskliga scenario ilar tre välnärda råttor – försvinner in under stationens murverk.

På en av de hemlösas mössor blänker en ANTI-FAsymbol. Alltså är de inte moderater.

Nollendorfstationen med sin genombrutna kupol av stål från 1999, ritad av Ralf Schüller och bekostad av hopsamlade 300 000 euro. Här sammanstrålar fyra U-Bahnlinjer, över och under jord.

Till höger konstnären Salomé:s gaymonument Regenbogenstele, av många benämnt "das erste Homodenkmal das nicht an Opfer, Tod und Leid erinnert".

Vissa lesbiska grupper upplever dock "pennan" som en fallosymbol och efterlyser därför ett Mösendenkmal, ung. "fittminnesmärke".

Rakt framför mig, på andra sidan gatan, tronar den mäktiga grå teaterbyggnaden från 1903, uppförd som Neues Schauspielhaus med art decofasad, biograf och operetts scen, och här verkade Piscator – den store Piscator – från 1927 till 1931. Huset bombat men fasad och en salong överlevde, renoverat och namnbytt 1951 till Metropol, varefter det 2005 blev klubb- och eventhuset Goya, ingen *hit* precis och stängt sedan ett par år. Och till höger om Goya ligger efterkrigshusen med Sparkasse och apotek, den polykroma skulpturen *Regenbogenstele* i form av en 450 cm hög metallpenna från år 2000, och till vänster återfinns ett Spielothek, ett kebabhak, frisören Mega Style och slutligen Kaiser's livsmedel, som i grunden är en Tengelmann från dåvarande Västtyskland.

Följer Maassenstrasse ett kort stycke, gatan anlagd 1870 och namngiven efter en jurist och politiker, läderstövlar mot gatsten, kameran svänger i sin rem, och så kommer jag till Nollendorfstrassehörnet mellan ett Hopfpfisterei, liktydigt med ett bayerskt bageri, och en bokhandel med viss kristen profil.

Bokhandeln får mig att studsa litet för det är ett förkrigshus och över entrén kan man bleknat läsa ordet *Feinkost*, vilket innebär att detta kanske var den livsmedelsbutik där Isherwood och hans medboende handlade.

Här börjar Isherwoods del av Nollendorfstrasse, lugn och trädkantad, och här har lejonparten av husen överlevt kriget, snyggt hållna höga byggnader från *Gründerzeit*, vackra byggnader med fina utsmyckningar men såvitt jag kan bedöma finns inga verksamheter som existerade på Isherwoods tid kvar – sedan specerihandeln övergick till böcker.

Det är bostadshus och åter bostadshus men i merparten av bottenvåningarna finns alltför kommersiella verksamheter, sådana som Isherwood beskrev som *Cellar-shops where the lamps burn all day*.

Blicken stråkar skyltfloran och det jag ser efter bagaren är ett

kvällsöppet närköp, restaurang Le Boeuf, taekwondostudio, galleri, kafé, frisör som också hyr ut cyklar, ännu ett kafé, spanska viner, tygbutiken Kvadrat, fysioterapi, e-cigarretter, antikvariat, massage, veterinär, restaurang Le Soleil, antikvariat, restaurang Casablanca, antikhandel och prylbutik; varefter gatan möter Eisenacher Strasse – anlagd 1887 med namn efter staden Eisenach. Och på andra sidan, direkt efter bokhandeln, säger skyltarna kläder, massage, antik, mäklare, persisk restaurang, antik igen, resebyrå, laserterapi, klädbutiken Fräulein Anders, turkiska restaurangen Tokatti, cocktailbaren Stagger Lee (efter den amerikanska folksången) i ett hus som kan ha rymt en bordell på 1920-talet – nära bögstället My Sonny Bar i nr 33. Därefter kommer Sudanesische Gemeinde, massage, ännu en restaurang, yogaställe, Dante Alighierisällskapet, tatueraren The Temple och ett gym.

Så kommer jag fram till huset där Isherwood bodde, ungefär mitt på gatan, även det en vacker byggnad med dubbla ekdörrar, i gatuplanet en tom butik där det tidigare såldes erotiska fetischer invid antikvariatet Bücher Welt, vars ägare Herr Wendt har samma efternamn som den prokurist som bodde i Isherwoods uppgång, kan kanske vara en släkting (?), och jag går in i *der Durchgang*, ytterst ståndsmässig med mosaikgolv och fina kristallkronor, och jag tänker att här hade han det bra – bodde snyggt.

Infällda i gatan utanför nummer 13/14, 19 och 28 finns fjorton *Stolpersteine*, små plaketter av mässing över deporterade judar – hedrandes deras minne – och jag läser namn som Perl, Berger, Tuchler, Hess, Bingen, Dienstfertig, Marcowici, Lehman, Mühlenthal, Grossmann, Wagner och Gross. Men det märkliga är att blott några få av dem fanns registrerade på dessa adresser vid tiden för deportationerna till, huvudsakligen, Auschwitz och Theresienstadt.

Alla kan inte ha flyttat till Nollendorfstrasse kort före, och alla kan inte heller ha varit inneboende; men kanske gömda? Något korrekt svar kan jag dock inte finna men Judiska Museet har en delförklaring, påpekar att det finns felaktigheter.

Eva Rita Berger var således ett barn när familjen flydde till Belgien omkring 1935, varifrån de deporterades. Hennes far Leon, utan *Stolperstein*, var registrerad som tapisserimakare i nummer 19 till 1934. Vidare var fru Bingen född Grossmann och kan ha levt hos sin släkting, medan andra kan ha bott på gatan tidigare, och därför blivit kvar i registren. Samtidigt som, exempelvis, Siegfried Perl och hans hustru *bodde* i nummer 13/14 medan han själv fram till 1938 var skriven på Hochmeisterstrasse 28, där han hade sin konfektionsbutik (gatan omdöpt 1952 till Husemannstrasse); var de vistades fram till deportationen 1942 förblir oklart.

Fem av de namngivna går inte att spåra med säkerhet efter 1939 men de bodde åtminstone i närheten av Nollendorfstrasse före kriget – sannolikt också under de första krigsåren.

Människor som deporterades, dog av umbäranden, eller mördades: Isherwood måste ha mött någon eller några av dem, när han gick till och från sin boning.

Kanske stod de rentav här på gatan och pratade om väder, grannar och vardagligheter.

Huset där Isherwood bodde med adress Nollendorfstrasse 17. Idag tömd sexshop, antikvariat och bostäder

Eldorado III på Motzstrasse – sedan 2008 restaurang och "Bio-Markt", tidigare livsmedelsbutik, med som så ofta i dessa kvarter borttagna fasaddekorationer. I nr 30 på samma gata bodde Rudolf Steiner 1903-23, och i nr 7 (Hotel Koschel idag Hotel Sachsenhof) levde Else Lasker-Schüler 1924-33.

Den allra första Eldorado:n, bar för äldre homosexuella män, låg dock på Alte Jakobstrasse 60 i Kreuzberg 1919-1921.

Minnesplattan över Isherwood på Nollendorfstrasse 17, icke-officiell och med felaktiga boendedatum och fel-skrivna tyska boktitlar.

Gatorna kring Nollendorfplatz rymmer ett erotiskt smörgåsbord med böghbarer, fetischbutiker, läderkläder, latex, stövlar, uniformer, böghotell, knullbänkar med läderdynor, piskor, bojor, "hyresrum" med alla S/M-tillbehör, tortyrkammare, piercing och film, plus en seriös bokhandel med homosexuell inriktning – Prinz Eisenherz.

På Eisenacher Strasse finns till exempel Sling King som specialiserat sig på "knullgungor" av tjockt läder och stålkukar för rektal njutning, och en bit därifrån är det mesta av svart gummi. Den som önskar kan dessutom sniffa poppers och pippa utklädd till hund, med maskeradmask och koppel; och för dessa lekar finns

tjugosex olika tillbehör utställda i skylten – och de är inte billiga.

Prisnivån på allt som relaterar till denna ensidigt manliga värld är genomgående uppskruvad: en knullgunga kostar minst femtusen kronor, och på klädfronten erbjuds måttsydda läderjeans för elvatusen, golden showerbrallor av gummi för femtusen, och höga svarta Dehnerboots för mellan åtta- och elvatusen.

Löskuken Dildoking torde parentetiskt sannolikt vara en av Berlins mest "affischerade" varor under de senaste fem åren – med hundratals reklambilder såväl på lyktstolpar som på kollektivtrafikens klockpelare.

Barer för sex. Här finns ställen som heter Scheune, Tom's, the Jaxx, Reizbar, XXX, Prinzknecht, WOOF, Heile Welt, Hafen, Mutschmann's, Connection, New Action, Böse Buben, CDL, Tabasco, Blond, Toy Boy, Blue Boy, Tramps, och Bull – de fyra senare har öppet dygnet runt. Plus en rad gaykaféer och återier.

Bull kräver en liten utvikning. Baren öppnade 1921 som Kleist-Kasino där Isherwood gärna hängde, och den blev snabbt mycket omtalad och populär, hade sammanlagt tre olika ägare – till följd av dödsfall, arv och försäljning. Publiken bestod huvudsakligen av medelklassbögar, kulturfolk och manliga prominenser, av vilka de flesta var ute efter pojkhoror à 10-15 mark/natten.

Den tredje mars 1933 stängde nazisterna Kleist och tretton andra närliggande bögbarer, som alla i princip höll stängt till åren efter kriget. Varefter Kleist kunde återöppna i februari 1950 efter flytt till dagens adress – i ett hus från troligen sent 1800-tal – och även denna lokal hann Isherwood besöka när han var i Berlin påföljande år. Den ursprungliga byggnaden finns dock inte kvar, låg ungefär där dagens moderna och folkbildande Uraniahus nu tronar.

På Bull knullar och suger bögarna hämningslöst och ogenerat alla dygnets timmar, det är bokstavligen alla-med-alla i någon sorts ständig och totalt sybaritisk orgie, väl interfolierad med sexvideo på flera monitorer, öl, alkohol, droger, piss och eviga

cigarretter. Kvinnor äger ej tillträde; om de inte har kuk.

Krig och saneringar har förändrat mycket i Berlins gatubild.

Nowaks slitna hus i Kreuzberg är sedan länge borta precis som hyreskasernen på Admiralstrasse, som idag är fylld med nyare bebyggelse. Utraderade är också den ikoniske sexologen Magnus Hirschfelds fastighet, liksom de hus som rymde Topp-Keller på Schwerinstrasse 13 och Dorian Gray på Bülowstrasse 57.

Cosy Cornerhuset finns som jag tidigare sagt kvar, och det samma gäller huset på Fürbringer Strasse där Auden bodde och fick besök av Isherwood – som han också låg med, och Eldorado III står där det står; som sunt livsmedelspalats.

Överlevt har också de hus som härbärgerade Nationalhof, Hollandais, Dédé, och Hohenzollerndiele, alla på Bülowstrasse; nr 38, 69, 91 och 101. I nr 38 finns idag krogen Dennewitz-Klause, i 91 Café Metropolis, och i 101 Hardys Pub. Medan platsen där Dorian Gray låg är ett modernt bygge med karaokebar, hamam och gym.

Filmens och musikalens fiktiva Kit Kat Club, där Sally Bowles framträdde, "återuppstod" 1994 och flyttade 2007 till musikklubben Sage invid U-Bahnhof Heinrich-Heine-Strasse; med ständiga knull- och fetischfester, olika *dress codes* och sexuellt aktiva besökare – homo som hetero. Medan andra aktörer erbjuder halvklandestina *chem-sex parties* där åtta-tio män nyttjar met-amfetamin med samma (ofta infekterade) kanyl för att orka knulla och fylla käften med så många pittar som möjligt. Om man inte föredrar ömsesidigt pissande och bajsande på varandra – inklusive oralt intag av det som i Tyskland kallas *ns* och *kv* (*Natursekt* och *Kaviar*), eller vill bli passivt använd som toalett. Mer udda än att tända på sneakers eller skitiga strumpor.

Men om dylikt pratas aldrig högt i Sverige, eftersom det anses handla om trendkänsliga och kulturintresserade män. Som gillar design, konst och mode – och som "blott söker litet kärlek ibland". Gärna grovt, skitigt och anonymt. Knappast ömt och mjukt.

Ungefär här vid Urania (eller mot grannhuset Ivebergs Hotel) låg det ursprungliga Kleist-Kasino; då med gatunummer 15 (Foto: Karl-Rainer von Sehlen, februari 2018)

Kleist-Kasino flyttade 1950 från nummer 15 till 35, och bytte 2002 namn till Bull – inga teman utan explicit och "rakt på", dygnet runt; slabbigt är en underdrift. Hit kommer även manliga transvestiter i kvinnokläder. Enligt Schwules Museum fanns det under 1950-talet tjugo likartade bögarer i Västberlin. Flera utsattes för polisrazzior, bland dem Kleist-Kasino 1958, med rättsliga efterspel för både ägare och gäster. Så sent som 1962 hade Västberlins kriminalpolis alltjämt ett Homosexuellendezernat för övervakning och lagföring av bögar. Innan lagen ströks helt i det återförenade Tyskland 1994.

Flera gånger i veckan återuppstår Kit Kat Club med olika event i disco-technolokalen Sage vid U-Bahnhof Heinrich-Heine-Strasse på Köpenicker Strasse 76 i gamla Östberlin. Stationen anlades 1928 som U-Bahnhof Neanderstrasse, namngiven efter en lackfabrikant och omdöpt 1960; stängd för att hindra flykt under hela murtiden och därmed en av sex spökstationer på linje U8. Efter murfallet öppnade här först technoklubben Walfisch.

På Kit Kat Club uppmuntras publikt knullande, runkande och fetischer. Mycket läder, latex och naken hud; hetero och homo.

Regnbågsflaggor i synfältet, invid reklam för *Lesbisch-schwules Stadtfest* om en dryg vecka, följt av *Pride* (även benämnd *CSD* efter amerikanska *Christopher Street Day*) och därefter av *Folsom* i september – en årlig hård BDSM- och läderträff som importerats från Californien sedan 2003. Vidare arrangeras sexträffar för *gayskins* och punkare, de förstnämnda ofta prydda med tydliga rasistiska markörer. För lesbiska finns sedan 2013 *Dyke March*. Med möjlighet att som absolut final när livet runnit ut bli jordfäst på den lesbiska kyrkogård som invigdes i Prenzlauer Berg 2014. För bögar finns sedan 1970-talet en "inofficiell" sektion i Alter St. Matthäus Kirchhof i Schöneberg.

Just fester som likt *Folsom* vänder sig till läderbögar (som själva offentligt kallar sig *perverts* och *pigs*) och till skinheads har ofta varit föremål för diskussion, eftersom många deltagare uppträder med förbjudna nazisymboler och andra provocativa attribut som hyllar våldsamma handlingar.

Därför väckte det protester när borgmästaren Klaus Wowereit, nyttjande ordet *Lebensfreude*, hälsade det "pikanta arrangemang-
et" och dess besökare välkomna (2005) som en "viktig målgrupp" – efter samråd med marknadsföringsexperter (!) och näringsliv.

Wowereit. S-märkt dräng åt kapitalet och röstfiskare; innehade sitt ämbete till december 2014.

Men här i Schöneberg finns också barer som den propra Blue Boy med unga prostituerade bögar från Östeuropa vid sidan av öppen knarkhandel, och därmed ännu ett stycke krass verklighet.

Det kopuleras maniskt i gaykvarteren, med nakenbarer-burar-Andreaskors-kedjor-piskor-handklovar-fängelsehålor-sträckbänkar och lystet spanande muskelstinna och tuffa Tom of Finlandtyper i jeans&läder, medan skallrakade högerkrafter i grova kängor och bomberjackor ger skall – som om Weimarrepubliken fortfarande pågår.

Deutsche AIDS-Hilfe anser att det bor åttiotusen bögar i Berlin (i formell prosa kallade MSM-personer = *Männer die Sex mit*

Männern haben), och av dessa är ungefär tolv procent HIV-positiva. Och till detta ska läggas ett mycket stort antal tillresta bögar som enbart begår Berlin av en enda orsak; precis som Isherwood och hans likasinnade en gång gjorde. Antalet lesbiska i staden antas enligt mina källor dock vara lägre; kanske hälften?

De årliga festivalerna är slutligen veritabla publikmagneter. Således räknar man med att *Lesbisch-schwules Stadtfest* (som startade 1993) besöks av minst 400 000 personer, och *Pride:n* av omkring nästan det dubbla; från när och fjärran.

Någon har räknat ut att bögbarerna, hotellen, matställena, sexbutikerna och de olika HBTQ-festivalerna i Schöneberg omsätter *minst* en halv miljard kronor om året, och då är inte prostitutionen inräknad. Och eftersom detta är ett cyniskt kapitalistiskt samhälle går stadsdelens kvinnliga borgmästare ut och använder den hårda homosexuella scenen med dess olika aktiviteter som ett positivt argument för att öka besöksnäringen. I Sverige hade hennes motsvarighet sannolikt agerat annorlunda. Till skillnad från *Frau* Merkel som i sin kristlighet inte tycks se något att ifrågasätta i hanteringen; trots sjukdomar, smittspridning och kopplingar till våld, mafia, knark och människohandel.

Berlin ist arm aber sexy. Staden är bankrutt, alla medel är tillåtna. Pengar är det enda som gäller. Oavsett källan.

Femtonhundra meter söder om platsen där jag befinner mig förkunnade katoliken, demokraten, och krigshetsaren Kennedy i juni 1963 att han var en syltmunk.

Själv avslutar jag min vandring med att ta ett par bilder till den här texten, analoga – givetvis analoga. För att därefter inta något stärkande på Impala Coffee, som verkligen är ett helt vanligt kafé. Måhända beställer jag ett litet glas cognac också.

Leb wohl, Berlin! Fast själv säger jag hellre *auf Wiedersehen!* Eftersom *leb wohl* betyder att man inte avser att återvända.

Kit Kat Club + tidskriften Boner, som ungefär betyder "ståkuken"

Revolver. Månatlig bögräff: Kit Kat Club och Boner Magazine

NUTID: FOTNOT – ISHERWOOD MED MERA

Här på Classensgade 65 i Köpenhamn (huset byggt 1930) bodde Isherwood och Heinz 1934-35, och här skrev han troligen klart boken om Mr Norris. I en lägenhet fixad av Stephen Spenders bror. Kanske besökte de också Intime i Frederiksberg som anses vara stadens äldsta bögbär...

När den transsexuelle landskapsmålaren Einar Wegener, gift med den bisexuella konstnärinnan Gerda Wegener, skulle förbereda världens första könsbyte hos Hirschfeld i Berlin 1930 och bli Lili Elbe bodde Isherwood i samma fastighet. Alltså kan de ha träffats.

På gatan där Hirschfelds institut låg (bombat 1944, rivet tio år senare) ligger idag flera regeringsbyggnader, och Lili Elbe blev 2015 filmen *The Danish Girl*. Mindre känt är vidare att Isherwood under Köpenhamnstiden gjorde ett kort besök i Malmö den sista november 1934 och höll – berusad – ett föredrag om film.

På 1960-talet poserade Andreas Baader för gaytidskrifter och hängde på Kleist-Kasino – samme Baader som senare var med och grundade *Rote Armee Fraktion*.

1985 öppnade världens första *Schwules Museum* på Mehringdamm i Berlin; sedan 2013 med adress Lützowstrasse 73.

1990 startade Maneo – nu med adress Bülowstrasse 106. Det är en hjälporganisation för män som utsatts för homofobt våld, något man tror drabbar minst trehundra personer årligen i Berlin. Här finns också rådgivning och hälsokontroller för bögar.

Hauptstrasse 155 i Schöneberg är också värd att nämna. Här bodde David Bowie tillsammans med Iggy Pop 1976-78, Iggy Pop som senare etablerade en sorts fetisch- eller talismanartat förhållande till komikern och skådespelaren Bob Hope (!), och här skapade Bowie sin Berlintrilogi med *Low*, *Heroes* och *Lodger* – blandade funk, elektro och pop med tysk *Krautrock*. Idag finns här en tatuerare och en psykoterapeut som dessutom erbjuder massage. Och i grannhuset öppnade gayfiket Anderes Ufer 1977 – som Bowie ofta besökte; namnbytt till Neues Ufer 2003.

Berliner Luft: Tysklands bögtätaste stad och Schöneberg är det

absoluta navet i denna esoteriska värld men det finns flera liknande etablissemang i Kreuzberg, och efter murfallet även i Prenzlauer Berg. Vid den norra delen av Schönhauser Allee ligger exempelvis minst fyra ställen med *darkrooms*, *glory holes* (för anonyma avsugningar) och ett par ragglokaler med knullkabiner, plus en bögbutik och en snäll bar för "björnar" – något som hade varit otänkbart under DDR-tiden. Precis som den grymma cruising- och fetischbaren Lab.oratory (alltid med teman, regelbundna pisskvällar och emellanåt bajsträffar) belägen i samma stora så kallade Stalinbygge som technoklubben Berghain med tuffa insläppsregler och total sexuell frihet – från början ett östtyskt kraftverk från 1950-talet några hundra meter öster om Ostbahnhof. Vidare bedrivs manliga aktiviteter utomhus i bland annat Tiergarten och Grunewald, samt på vissa offentliga toaletter som på bögspråk kallas *Klappen*. För homosexuella män finns också de månatliga Berlintidskrifterna *Siegestsäule* (sedan 1984) och *Blu* (sedan 1997 – hette tidigare *Sergej*), båda gratis och med en upplaga på omkring 120 000, jämte ett stort antal info- och kontaktföra på nätet. Dessutom utges sedan 2013 den hårda "alltyska" gratistidningen *Boner*, som betyder "ståduk", och vars ledning även arrangerar event.

För lesbiska finns slutligen Begine på Potsdamer Strasse och Marianne på Mariannestrasse, liksom flera "mixade" ställen med spikade kvinnokvällar som till exempel Möbel-Olfe på Reichenberger Strasse. På tidskriftsfronten säljs sedan 2003 *L.MAG* som med sex nummer per år och en upplaga runt 17 000 spänner över Tyskland, Schweiz, Österrike och Luxemburg.

För laglig gatuprostitution, man-köper-kvinna, hänvisas till den ludertäta Kurfürstenstrasse, som liksom knarkhandel och beskydd delvis kontrolleras av arabiska "klaner". Här är åtskilliga av kvinnorna från Östeuropa och drogberoende. Man anser att det finns cirka tiotusen prostituerade och minst tvåhundra bordeller i

Berlin, vilket ej heller tycks störa *Mutti* Merkel. Som knappast satt ner foten. Eftersom verksamheten får ekonomin att snurra.

Två verk om Isherwood rekommenderas. *Christopher Isherwood: his era, his gang, and the legacy of the truly strong man* (2001) av David Garrett Izzo, och Peter Parkers *Isherwood: A Life* (2004).

Dessutom finns Humboldtuniversitetets *Forschungsstelle Archiv für Sexualwissenschaft*, vars medarbetare Andreas Pretzel – liksom Jens Dobler – skrivit om den dåtida HBTQ-scenen i Berlin.

Isherwoodartikeln i *Svenska Dagbladet* (2009-02-24) innehåller, slutligen, flera fel – som att han lämnade Berlin "strax före Hitlers maktövertagande", och emigrerade till USA "när kriget bröt ut".

Artikeln i *Nationalencyklopedin* – betalsidan på nätet – är ganska tunn men i stort korrekt även om den nästan helt tonar bort Isherwoods utagerande homosexuella läggning. Som om skribenten – framlidne professor Sven Bäckman – av prydhets (?) inte vill nämna att sexköparen Isherwoods maniska knullande sannolikt var den starkaste drivkraften i hans liv och författarskap – den lilla "spasm" av vällust kring vilken tillvaron kretsade.

Förvisso kan man idag ha synpunkter på Isherwoods promiskuitet och rännande på pojkbordeller. Men på den punkten väljer jag att blott redovisa välkända fakta, utan kommentarer.

Intressant är också att notera att svenska Wikipedia gång på gång vägrat att nämna att Isherwood var homosexuell, och kallar dessutom detta ständigt omvittnade faktum för "ganska känslig information". Varpå man först efter intensiv korrespondens gick med på att publicera en mycket tunn och skäligen intetsägande notis på en hel skärmrad om Isherwoods läggning. Som om en dylik och korrekt upplysning inte passar.

I tider av stor acceptans visavi HBTQ-personer.

- Isherwoods erfarenheter som ung [homosexuell](#) man beskrivs i den självbiografiska *Christopher and his Kind 1929–1939*, utgiven 1976 (Wikipedia 2018-08-10).

That's all. Med en klen referens till *Nationalencyklopedin*. Själv

orkar jag inte bry mig längre. Vill inte ägna mer tid åt att försöka förbättra Wikipedia; och andra felbemängda publikationer.

Ett litet tillägg om droger

Droger – enkannerligen kokain jämte olika opioider/opiater – förekom ymnigt i Tyskland. Här fanns både preparat framställda av organiska råvaror från växtriket, alltså råkokain och opium, parallellt med tyska semi- och helsyntetiska produkter.

Morfin togs fram av FWA Sertürner redan 1804, och 1860 kom kokainet när Albert Niemann lyckades isolera den aktiva alkaloiden, varefter Merck två år senare inledde kommersiell produktion; medan syntetiskt heroin började framställas av Bayer 1899. Efter en tid receptbelades preparaten, om än med svag kontroll, varpå lagstiftningen skärptes i omgångar 1921, 1929 och 1934. Om brott och droger i Berlin under Weimartiden handlar Volker Kutschers kriminalroman *Der nasse Fisch* (2008); och dess efterföljare.

De olika medikamenterna användes initialt som lugnande och smärtstillande, med en kraftigt förhöjd produktion i anslutning till första världskriget och efterföljande år.

Preparaten – i synnerhet kokain – blev snart populära "party-droger", framförallt i Berlin, och de giriga tyska läkemedelsföretagen tjänade grova pengar genom sin stora överproduktion. I första hand för den "oreglerade" handeln; läs svart eller gråsvart. Följt av en påtagligt ökande kriminalitet.

1922 importerade Tyskland drygt fem ton råkokain (kokapasta) från Peru, och påföljande år drygt femtiofyra ton opium från Turkiet. Mängden opium från Iran förblir dock okänd. Till detta ska läggas syntetiska och halvsvart syntetiska preparat; *en masse*.

Den intresserade kan läsa den av Werner Pieper utgivna antologin *Nazis on Speed* med flera vetenskapliga texter (2002).

